Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајҹан мәктәби“ журналына әлавә

1985 2

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

1954-чү илдән чыхыр.

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

АПРЕЛ — ИЈУН
1985
№ 2 (122)

(МЕТОДИК МӘЧМУӘ)
Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин органы
«Азәрбајчан мәктәби» журналына әлавә

БУ НӨМРӘДӘ

Г. Хәлилов — В. И. Ленин сәнәт вә сәнәткар һаггында... 3

Методика вә иш тәчрүбәси

М. Ағајев — Шакирдләрин ингилаби вә дөјүш ән'әнәләри әсасында тәрбијәси 9
М. Казымов — Имла вә ифадә јазыларын апарылмасында техники васитәләрдән истифадә 12
М. Әмиров — Әдәбијјат дәрсләриндә һүгуги мәзмунлу мөвзуларын тәдриси тәчрүбәсиндән 14
А. Багыров — Вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинин ашыланмасы тәчрүбәсиндән 18
Б. Асланов — Фе'лләрин чохмә'налылығы үзәриндә иш . . . 20
М. Исмајылова — «Хәнчәр» һекајәсинин өјрәдилмәсинә даир . . 24

Редаксијанын почтундан

Мүәллимләр јазырлар 28

Нәзәри гејдләр . . . .

Т. Һачыјев — Һәсәноглудан Сәмәд Вурғуна гәдәр 32
Ә. Абдуллајев — Предикативләр һаггында 37
М. Гијасбәјли — Зәрф вә сифәт тәдрисинин бә'зи нәзәри мәсәләләри 40
М. Сејидова — Әвәзликләр лексик ваһидләр кими 43

А. А. Бакыханов—190

К. Тарвердијева — Бөјүк алим вә јазычы 45

Рә'јләр, мүлаһизәләр

Ә. Садыгов — VII—VIII синифләрин «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә лингвистик мә'луматларын дәгигләшдирилмәсинә даир 49
И. Әсәдов — IX синфин «Әдәбијјат» дәрслији һаггында мүлаһизәләрим 51

Гәләбә—40

М. Исмиханов — Һәјат сынагларында бәркијән өмүр 54

Рәсми шө'бә

Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормалары 57

Хәбәрләр, мә'луматлар

З. Поладова — Тәләбә охучуларла көрүш 65

Консултасија

Рус мәктәбләринин VI—X синифләриндә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы 66

●

© «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» № 2, 1985-чи ил.

Scanned with MOBILE SCANNER

«АЗЕРБАЙДЖАН ДИЛИ ВЕ ЭДЕБИЯТ ТЕДРИСИ»
«Преподавание азербайджанского языка и литературы»
Методический сборник. Приложение к журналу
«Азербайджан мектеби» — органа Министерства просвещения
Азербайджанской ССР, № 2, (122), 1985.

В НОМЕРЕ

К. Халилов — В. И. Ленин о профессии и специалисте . . . 3

Методика и опыт работы

М. Агаев — Воспитание учащихся на основ революционных и боевых традиций . . . 9
М. Казымов — Использование технических средств в проведении диктанта и изложения . . . 12
М. Амиров — Из опыта преподавания тем, правового содержания на уроках литературы . . . 14
А. Багиров — Из опыта привития патриотического воспитания . . . 18
Б. Асланов — Работа над многозначностью глаголов . . . 20
М. Исмаилова — О преподавании рассказа «Кинжал» . . . 24

Из редакционной почты

Учителя пишут . . . 28

Теоретические заметки

Т. Гаджиев — От Гасаноглы до Самеда Вургуна . . . 32
А. Абдуллаев — О предикативах . . . 37
М. Гиясбейли — Некоторые теоретические вопросы преподавания наречия и прилагательного . . . 40
М. Сеидова — Местоимения — как лексические единицы . . . 43

А. А. Бакиханов — 190

К. Тарвердиева — Великий ученый и писатель . . . 45

Рецензии, суждения

А. Садыгов — Об уточнении лингвистических материалов в учебнике «Азербайджанский язык» для VII—VIII классов . . . 49
И. Асадов — Мои суждения об учебнике «Литературы» IX класса . . . 51

Победа-40.
М. Исмихаиов — Жизнь, закалившая в испытаниях времени 54

официальный отдел

Нормы оценок знаний, умений и навыков учащихся по азербайджанскому языку . . . 57

Информация, сведения.

З. Поладова — Встреча со студентами-читателями . . . 65
Распределение программного материала по азербайджанскому языку для VI — X классов русских школ . . . 66

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 58
Телефоны: 93-13-45, 32-37-33

Город Баку, издательство «Коммунист» ЦК КП Азербайджана

В. И. Ленин сәнәт вә сәнәткар һаггында

(Бә'зи гејдләр)

Гулу ХӘЛИЛОВ
профессор

В. И. Ленин көркәмли партија хадими олса да әдәбијјаты чох севмиш, ону өз ишинин ајрылмаз һиссәси сајмышдыр. М. Горкинин дили илә десәк, Ленинин бәшәријјәт јолунда көрдүјү вә етдији гәһрәманлыг јер үзүндә ичтимаи әдаләтин мүмкүнлүјүнә мөһкәм инанан намуслу бир адамын гәһрәманлығыдыр, инсанларын сәадәти уғрунда ағыр ишләр үчүн дүнјанын бүтүн фәрәһләриндән имтина етмиш адамын гәһрәманлығыдыр. «О, зеһнин бүтүн хәзинәсини—инчәсәнәти, әдәбијјаты, елми һәрәкәт үчүн сәфәрбәрлијә алмышды» (Р. Роллан).

В. И. Ленин фикир вә ағыл гәһрәманы иди, азадлыг уғрунда әзилән, сојулан, тәһгир олунан бәдбәхт вә јазыг инсанларын досту—һәмдәми иди. Пролетаријатын даһи рәһбәри вә мүәллими иди. О, бүтүн сәнәт әсәрләрини вә сәнәткарлары да бу мөвгедән—бәшәријјәтә хидмәт етмәк мөвгејиндән гијмәтләндирирди.

В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәтиндә әдәбијјат вә инчәсәнәт мәсәләләри тәсадүфү вә өтәри һал дашымырды. Ингилабы фәалијјәтинин тәркиб һиссәси кими онун бүтүн варлығына һопмушду. Ким Ленинин әдәбијјат вә сәнәт һаггындакы фикирләрини онун јалныз 1905-чи илдә јаздығы «Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты» мәгаләси илә мәһдудлашдырырса, көкүндән јанылыр. Чүнки Ленин бу мәгаләдән башга онларла сәнәткарлар, сәнәт әсәрләри барәдә нәинки гијмәтли фикирләр сөјләмиш, һәтта санбаллы әсәрләр јазмышдыр. Тәкчә бу мәгаләләрин сијаһысына диггәт јетирәк: «Нүмајишләрин башланмасы» (1901) «Горкинин чыхарылмасы һаггында буржуа мәтбуатынын әфсанәси» (1909), «Вехи һаггында» (1909), «Граф Кејденин хатирәси» (1907), «Плеханов вә Васил- јев» (1907), «Кертсенин хатирәси» (1912), «Публисистин гејдләри» (1910), «Рус дилини тәмизләмәк һаггында» (1919), «Русијада фәһлә мәтбуатынын кечмишиндән» (1914), «Великорусларын милли ифтихары һаггында» (1914), «Пролетар мәдәнијјәти һаггында» (1920), «Лакеј отағында» (1919), Л. Толстој һаггында даһијанә мәгалә, М. Горки илә сајсыз-һесабсыз мәктублашмалары вә с. Ленинин әдәбијјатла, сәнәтлә һәмишә марагландығыны вә она јүксәк гијмәт вердијини көстәрән дәлилләрдир. В. И. Ленин бу кими әсәрләриндә әдәбијјат вә сәнәт барәдә, ајры-ајры көркәмли шәхсијјәтләр барәдә, сәнәтдә партијалылыг, хәлгилик һаггында јазычынын ичтимаи-сијаси көрүшләри барәдә, әдәби ирс вә ән'әнә барәдә вә бир чох дикәр проблемләр һаггында инди дә әһәмијјәтини итирмәјән нәзәри фикир вә мүлаһизәләр сөјләмишдир. Онун әдәбијјат вә сәнәт барәдәки нәзәри фикирләри һагг верир дејәк ки, Ленин јалныз ингилаб рәһбәри вә бәшәријјәтин бөјүк хадими дејилди, һәм дә көркәмли әдәбијјат вә сәнәт нәзәријјәчиси иди, јазычыларын, сәнәт хадимләринин јахын досту, мәсләһәтчиси вә хејирхаһы иди. Онун фәалијјәтиндә елә бир саһә тапмаг

MOBILE SCANNER

олмаз ки, Ленин она халгын көзү илә бахмасын. Ленин әдәбијјат мүтәхәссиси дејилди, тәнгидчи вә нәзәријјәчи дә дејилди. Сијаси хадим иди. Бәс онда нә үчүн онун сәнәт барәдәки нәзәри фикир вә мүлаһизәләри бу гәдәр мө'тәбәр, е'тибарлы вә давамлыдыр. Чүнки онун бүтүн ичтимаи-әдәби-сијаси фәалијјәтинин әсасында «халг мәнафеји» апарычы вә һәлледичи иди. О һансы јазычылары, сәнәткарлары севир вә гијмәтләндирирди?

Һәр шејдән әввәл о сәнәткарлары ки, онларын јарадычылығында мүтәрәгги, ингилаби-демократик идејалар әсас јер тутурду. Ленин охучуну биринчи нөвбәдә сағлам идејаларла силаһландыран, онун әглинә, шүуруна тәкан верән, гида верән јазычылары вә әсәрләри јүксәк гијмәтләндирирди. Буиларын ичәрисиндә А. Н. Радишшевин, декабристләрин, А. И. Кертсенин, Н. А. Доброљубов вә Н. Г. Чернышевскинин, Салтыков—Шедрин вә Н. В. Гоголун, Л. Н. Толстој вә М. Горкинин вә бир чох башгаларынын јарадычылығы әһәмијјәтли јерләрдән бирини тутурду. О, Радишшеви она көрә јүксәк гијмәтләндирирди ки, бу јазычы «Петербургдан Москваја сәјаһәт» әсәриндә «халглар һәбсханасы» сајылан Русијанын ичтимаи јараларыны чәсарәтлә, вәтәндаш јанғысы илә ачыб көстәрмишди. Һәмин Русијада «вәһши һејван сүдү илә бәсләнмиш Ромул вә Рем» кими 14 декабр гәһрәманлары јетишмишди. Бунлар «баштан-ајаға хас поладдан төкүлмүш пәһләванлар иди, кәнч нәсли ојадыб јени һәјата чәлб етмәк вә чәлладлар, јалтаглар мүһитиндә доғулан ушаглары тәмизләмәк үчүн билә-билә ачыг өлүмә кедән силаһдаш мүбаризләр иди».

Декабристләр бөјүк бир нәслин һәмчинин, Кертсен кими јазычынын ојанмасына күчлү тәкан вердиләр. Керстен исә өз «Колокол»у илә фәһлә синфинин, рус ингилабынын һазырланмасында мисилсиз рол ојнады. Кертсен дә 14 декабр гәһрәманлары кими «башдан-ајаға хас поладдан төкүлмүш пәһләванлардан» иди. Ленин Кертсени сајсыз-һесабсыз мүасир емпирик тәбиәтшүнаслардан вә јығын-јығын идеалист вә јарымидеалист философлардан гат-гат јүксәкдә дуран бир јазычы кими сәчијјәләндирирди. Кертсен «либерал дил пәһләванларыны», арахчејевләри, сәрхош забитләри, гумарбазлары, итбазлары, јармарка гәһрәманларыны, «јалтаг, алчаг, мурдар вә јыртычы либерализми», анархист бакунинләри амансызчасына ифша етмиш. Русијада кәлә сукутуна сон гојмуш декабристләрин ән'әнәсини көјләрә галдырмыш јазычы иди. Либерал И. С. Туркенев икинчи Александра хүсуси мәктуб јазыб онун садиг тәбәәси олдуғуну билдирдикдә Кертсенин «Колокол»у јазмышдыр: «Кишн чинсиндән олан ағбирчәк Магдалина һөкмдара јазмышды ки, пешиман олдуғуну һөкмдарын билмәдији фикриндән әзаб чәкдији үчүн көзләринә јуху кәлмир». Рус демократијасынын шәрәфини көјләрә галдырак «Колокол» бир таһкимли кәнди, ниша̄нлысынын намусуна тәчавүз етмәк истәјән мүлкәдары өлдүрдүјү хәбәрини ешитдикдә јазмышды: «Әчәб етмишдир!» Кертсен јазырды ки, силаһсыз инсанлара күллә атмағы әмр едән адамларын өзләрини күлләләмәк лазымдыр. Кертсен арзу едирди ки, онун мәрд вә һәгигәт дејән сәси халгын габагчыл өвладларынын гулағына кәш кедиб чатајды. «...Сән мүлкәдара нифрәт едирсән, дәфтәрхана мирзәсинә нифрәт едирсән, онлардан горхурсан—бунда тамамилә һаглысан», лакин сән һәлә чара вә баш кешишә инанырсан... онлара инанма. Чар онлардадыр, онлар да чарын адамыдырлар... онлара дуа охумагла диш ағрысы кәсмәз, лакин онларын даим јадда сахланылмасы бир мө'чүзә јарада биләр ки, бу да сәнин азадлығындыр».

Ленин ифтихарла јазырды ки пролетариат Кертсенин тимсалында ингилаба һәдсиз сәдагәтини вә халга хидмәтин бөјүк мә'насыны өјрәнә биләр. Бу кими кејфијјәтләри бөјүк рәһбәр В. Г. Белински дә, Н. Г. Чернышевски дә вә дикәр сәнәткарлар да көрүрдү. Чүнки бу јазычы вә сәнәткарлар сәнәти, әдәбијјаты һәјатла, халгын мәнафеји илә бағлајыб бу јолда әлләриндән кәләни әсиркәмирдиләр. Ленин Белинскинин «Гогола мәктубу»уну сензурасыз демократик мәтбуатын индијә гәдәр дә бөјүк, чанлы әһәмијјәтини сахлајан ән јахшы әсәрләриндән һесаб едирди. Чүнки Белински бу мәгаләсиндә Гоголун һәм зәиф чәһәтләрини, һәм дә рус халгынын ән мүбариз, ишыглы тәрәфләрини јүксәк еһтирасла нүмајиш етдирирди. Ленин јахшы билирди ки, габагчыл мүбариз ролуну јалныз габагчыл нәзәријјәни рәһбәр тутан бир партија ифадә едә биләр. Бу нәзәријјәнин исә ән јахшы нүмајәндәләри Кертсен, Белински вә Чернышевскинин тәмсил етдији ингилабчылар дәстәси иди. Ленин Чернышевскинин «Пролог» романындан кәтирдији: —«јазыг милләт, көләләр милләти, башдан-ајаға һамы көләдир»— сөзләриндә вәтәнә һәгиги мәһәббәт көрүрдү. Чернышевски бүтүн гәлби илә мүбариз сәнәтин, Русијада демократик ингилабын тәрәфиндә дурурду. О «өз дөврүнүн бүтүн сијаси һадисәләринә ингилаби руһда тә'сир көстәрмәји бачарырды, кәндли ингилаби идејасыны, бүтүн көһнә һакимијјәти јыхмаг уғрунда күтләләрин мүбаризә идејасыны сензура манеәләри вә сәдләри арасындан кечирәрәк јајырды. Чернышевски бир мүтәфәккир философ кими дөврүнүн либерал бошбоғазларыны ифша едән ән бөјүк сәнәткар иди. Зәриф руһлу Некрасов елә бир заман арзулајырды ки, рус халгы Белински вә Гогол кими јазычыларын әсәрләрини мағазалардан алыб евә кәтирсин, онларын дедикләри һәгигәтләрлә таныш олсунлар».

Ленин белә бир күнүн јетишәчәјинә инанырды. Инанырды ки, рус халгы өз доғма бөјүк оғулларынын әсәрләрини охујачаг, онларын азадлыг ешги илә јанан үрәкләринин дөјүнтүләри илә таныш олачаглар.

Ленин Салтыков—Шедрин, Гогол кими јазычыларын јарадычылығына дәфәләрлә мүрачиәт едиб нүмунәләр кәтирирди. Чүнки бу јазычылар рус ичтимаи һәјатында бајағы, вулгар, мешшан вә саир кими мәнфи сифәтләри амансызчасына дамғалајырдылар. Бу јазычылар «мүмкүн гәдәр» ислаһатлар хаһиш едән, «рәзаләтә үјғун» бир мөвге тутан сатгын вә ријакар әнҹалылары гәтијјәтлә рәдд едирдиләр.

Ленин јахшы баша дүшүрдү ки, бир груп адам «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсини тәблиғ етмәклә әдәбијјат вә сәнәти халг ишиндән, пролетариатын күндәлик мүбаризәсиндән ајырмаға чалышырлар. Бунунла да онлар һәр чүр синфи мүбаризәни өрт-басдыр етмәјә чәһд едирләр. Бу исә һәгиги сәнәт үчүн өлүмә бәрабәр иди. Бу саһәдә «либерал хаинлик енсиклопедијасы» сајылан «Вехи» мәчмуәси хүсуси јер тутурду. Башдан-баша «нөкәрчилик, тәслимчилик» тәблиғ едән бу мәчмуә Русијада ингилаби демократијаны һәр васитә илә инкар едирди. «Вехи»чиләрин мүртәче вә халга зидд фикирләрини, сәнәтдә битәрәфлик вә партијасызлыг тәблиғ едән арзуларыны тамамилә ифша едиб јазырды: «Сијаси е'тинасызлыг сијаси тохлугдур... Бир тикә чөрәјә тох адам е'тинасыз, «лагејд» бахыр. Ач исә бир тикә чөрәк мәсәләсиндә һәмишә «партијалы» олачагдыр. Буржуа чәмијјәтиндә битәрәфлик тохлар партијасына, һөкмранлыг едәнләр партијасына, истисмарчылар партијасына мәнсуб олмағы јалныз ријакар, үстүөртүлү, пассив ифадәсидир».

Бөјүк рәһбәр бу сөзләри дејәндә буну да хатырладырды ки, кобуд низнбатчылыг әдәбијјат вә инчәсәнәтдә партијалылыг принсипинә јаддыр. Лакин бүтүн бунлар сәнәткарын вә онун әсәринин халгдан, халг һәјатындан тәчрид олунмасы демәк дејилдир. Ленин көһнә, јарымобломов, јарымалверчи Русија принсипи олан, —јазычы јазар, охучу охујар принсипини дә гәтијјәтлә

писләјир, чүнки јазычы чәмиjјәтдән тәҹрид едилмиш вәзиjјәтдә дејилдир, о, кениш зәһмәткешләрлә сых әлагәдадир. Сәнәткарын вә сәнәт әсәринин дә ән бөјүк амалы халгы сәфәрбәрлиjә алмасында, ону әјилтмәсиндә өз мүбаризәсинә инам ојатмасында, нурландырмасында, вәтәнпәрвәрлик һиссләрини чошдурмасындадыр.

Мүчәррәд чәмиjјәт, гәһрәман олмадығы кими, мүчәррәд идеја, сәнәт дә јохдур. Буна көрә дә сәнәтдә Ленин партиjалылығы принсипи капиталист мүнасибәтләринин чох мүрәккәб, һиjләкәр, бәдәгәтли, лакин даһа јыртычы вә мүртәче шәкил алдығы индики шәраитдә хүсуси мә'на кәсб едир.

Тәсадүфи дејил ки, 1984-чү ил сентјабрын 25-дә ССРИ Јазычылар Иттифагы идарә һеј'әтинин Јубилеј пленумунда әдәбиjјатын партиjалылығы, халгла әлагәси мәсәләсинә бир даһа јенидән тохунулмушдур. Пленумда дејилмишдир ки, бүтөвлүкдә әдәбиjјат вә инчәсәнәтин мүвәффәгиjјәтләринин ән дәгиг ме'јары халгын идеја-мә'нәви симасынын формалашмасына онларын реал тә'сир дәрәчәсидир. Бу мә'нада совет әдәбиjјатынын, һәгигәтән, тајы бәрабәри јохдур. Совет әдәбиjјаты јени сивилизасиjанын, сосиализм сивилизасиjасынын мә'нәви зәнкинлиjини өзүндә тәчәссүм етдирир.

Јени шәраитдә совет әдәбиjјатынын бу кејфиjјәтләрини нәзәрә чарпдырмаг бир дә она көрә ваҹибдир ки, бу әдәбиjјатын бәдхаһлары бар-бар бағырырлар ки, совет әдәбиjјатынын әсас јарадычылыг үсулу олан сосиалист реализми һеч бир нәзәри вә естетик әсаса малик дејилдир. Вә куја Ленин дә әдәбиjјатла сијасәти ејниләшдирмәјә чалышмышдыр. Көкүндән јанлыш олан бу мүлаһизәләрдә Ленин тә'лими ачыгчасына тәһриф олунур. Әслиндә Ленин Маркс вә Енкелсин сәнәт барәдәки дәһијанә фикирләринин, естетик принсипләрини, ингилабчы демократларын — Белински вә Добролјубов, Кертсен вә Чернышевскинин, әдәбиjјат гаршысында гојдуглары мүбаризә вәзифәләри дәриндән мәнимсәмиш, јазычылара да бу бахымдан јанашмышдыр.

Ленин бир чох әсәрләриндә тәләб едирди ки, «исте'дада мејдан вермәк лазымдыр». Вә бу исте'дад халгын ичәрисиндән чыхан адамларда даһа чох көрүнүр. О, көркәмли алим Е. М. Крыжановски илә сөһбәт едәркән аталар сөзүнүн бөјүк мә'насындан һејрәтләниб дејирди: «Чох көзәл! Чох көзәл! Бах, бизим јазычыларымыз бурадан өјрәнмәлидирләр. Бирчә чүмлә илә балтаны көкүндән вурур. Мүтләг бир мәчмуә дүзәлтмәк лазымдыр. Онда насирләр вә натигләр үчүн бир хәзинә олачаг».

В. И. Ленинин Л. Толстој, М. Горки кими сәнәткарларын јарадычылыгына јүксәк гијмәт вермәси сон дәрәчә әһәмиjјәтли бир фактдыр. Чүнки бу сәнәткарларын јарадычылығы, дөврү, зиддиjјәтләри вә мүрәккәблиjи илә фәргләнир вә бир чох тарихи һәгигәтләри өзләриндә экс етдирир. Ленин Л. Толстоју «рус ингилабынын күзкүсү» адландырдығы кими, М. Горкинин дә «јахшы реалист» олдуғуну дәфәләрлә тәгдир едирди. О, Бетһовенин «Аппасионата»сына валеһ олуб дејирди ки, адам чиркли чәһәннәмдә јашајыб белә көзәл шејләр јарада биләнләрин башларыны сығалламаг истәјир». Сон дәрәчә вә зиддиjјәтли јарадычылыға малик, XIX әсрин нәһәнкләри ичәрисиндә ән көркәмли јер тутан Л. Толстој иршндә Ленин «ән сағлам бир реализм», «дағлар гәдәр нифрәт вә гәзәб» көрүрдү. Вә буна көрә дә бу даһи әдибин һәгиги бәдии јарадычылығы илк дәфә Ленин тәрәфиндән белә кениш, објектив гијмәтини алмышдыр. Ленин Л. Толстојун һәм гүввәтли чәһәтләрини, һәм зәиф чәһәтләрини ән гүдрәтли әдәбиjјатшүнас вә нәзәриjјәчи кими тәһлил вә тәдгиг етмишдир.

Әкәр биз Ленинин рус классик әдәбиjјатындан, һәмчинин дүнја әдәбиjјатындан һансы сәнәткарлардан бәһрәләндиjини вә онлара мүнасибәтини билдирдиjинин адларыны чәксәк, бурада узун бир сијаһы әмәлә кәләр. Чүнки Ленинин әдәбиjјата вә сәнәтә мүнасибәти о гәдәр кениш, зәнкин вә мүхтәлиф чаларлыдыр ки, онларын һамысыны кичик бир мәгаләдә һеч чүр әһатә етмәк мүмкүн дејилдир. Рус әдәбиjјатындан Д. И. Фонвизин, Н. М. Карамзин, И. А. Крылов, А. С. Грибоједов, А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов, Н. В. Гогол, А. Н. Островски, И. А. Гончаров, И. С. Туркенјев, Н. Г. Чернышевски, В. Г. Белински, Н. А. Добролјубов, Н. А. Некрасов, Л. Н. Толстој, А. П. Чехов, А. М. Горки вә бу кими онларла көркәмли рус сәнәткарларынын, һәмчинин дүнја әдәбиjјатындан, Ј. Сезар, П. Веркили, Ф. Һоратси, Ф. Купер, В. Шекспир, Д. Дефо, Ч. Диккенс, Ф. Шиллер, И. В. Һөте, Һ. Һајне, М. Сервантес, А. Данте, Е. Золја, А. Барбус вә бу кими сәнәткарларын да јарадычылығы Ленин үчүн чох јахын олмуш вә ингилаби мүбаризәнин мүхтәлиф мәрһәләләриндә вә анларында Ленин онлардан дәфәләрлә бәһрәләнмиш, мүгајисәләр апармышдыр. Мәсәлән, Ленин тәкчә Манилов сурәтинә 40 дәфә мүрачиәт етмишдир. Русијадакы ичтимаи һагсызлығы, ингилаба хәјанәт едәнләри, ријакар вә дәләдузлары ифша етмәк үчүн Ленин бу сурәтләрә мүрачиәт едирди. Ленин баша дүшүрдү ки, әдәбиjјат халгын көнлүнә јол тапан ону сәфәрбәрлиjә алан ән гүдрәтли тәрбиjә силаһыдыр. Ленин бу типик, сатирик, күлүш доғуран сурәтләр васитәсилә әдәбиjјатын нәләрә гадир олдуғуну бир даһа нүмајиш етдирирди. Ленин јахшы баша дүшүрдү ки, сатирик јазычылар ичтимаи һәјатда мөвчуд олан гүсурлары даһа кәскин вә амансыз гамчылајырлар. Бу, һәгигәтән дә белә иди. Мәсәлән, М. Горкинин дили илә десәк, С. Шедринин күлүшү Гоголун күлүшү дејилди, даһа артыг гулагбатырычы һәгигәт иди, даһа дәрин вә гүввәтли иди. Өз сатирасында ингилабчы демократларын сатира барәдәки фикирләрини мәһарәтлә топлајан С. Шедрин һәјатын мәнфиликләри һаггында аз гала өлүм һөкмү верирди. Јазычы көстәрирди ки, сиз инсанын әлләрини ачын, она өзүнүн бүтүн фикрини демәк азадлығыны верин, бу вахт сизин гаршынызда һеч дә ади һәјатда таныдығыныз адам дејил бир гәдәр башга, ријакарлығын вә дикәр һәјати шәртликләрин доғурдуғу мәһдудлуглары олмајан адам дајаначаг, индијә гәдәр һисс едилмәјән хүсусиjјәтләри гејри-ади ајдынлыгла бүрузә верәчәк вә әксинә, илк бахышда инсанын әсас хүсусиjјәтләрини тәшкил едән чәһәти арха плана атачагдыр.

Буна көрә дә Ленин бу типли сатирикләрин әсәрләрини чох јүксәк гијмәтләндирирди. О, 1892-чи илдә Чеховун «6 нөмрәли палата» әсәрини охујуб сарсылмыш вә бөјүк бачысына демишди ки, бу һекајәни охујан заман мәни ваһимә басды, өз отағымда дајана билмәјиб бајыра чыхдым. Мәндә елә һисс јаранды ки, елә билдим, мәни дә 6 нөмрәли палатаја салыблар. Чеховун јарадычылығына дәфәләрлә мүрачиәт едән Ленин онун «Гафлы адам» һекајәсиндә мә'нәви өлүмә мәһкум едилмиш, һәмишә гара ејнәк тахан, вараттикли палто кејән, чәтир кәздирән кимназија мүәллими Беликов сурәтинә 21 дәфә мүрачиәт етмишдир. Бу образларын һәр бириндә мүәjјән тәбәгәнин, синфин, зүмрәнин әхлагы, дүнја көрүшү, һәјата, инсанлара мүнасибәти әкс олунурду. Буна көрә дә Ленин бу типләрин һәр бириндә мүәjјән бир чәмиjјәтин әхлагыны, ејбәчәр сифәтләрини көрүрдү. Мәсәлән, дејәк ки, Хлестаков чәмиjјәтдә хлестаковчулуғун—фырылдагчылығын, Манилов—маниловчулуғун, Фамусов — фамусовчулуғун, дәләдузлуғун, Абломов — абломовчулуғун, эталәтин, дурғунлуғун мүәjјән бәдии ифадәси иди. Бүтүнлүкдә бунлар феодал чәмиjјәтинә хас олан төр-төкүнтүләрин үмумиләшмиш сурәтләри идиләр. Ленин «Туркенјевин, Толстојун, Черны-

Scanned with MOBILE SCANNER

шевскинин—дили бөјүк вә гүдрәтлидир» сөзләрини ифтихарла тәкрар едирди. Ленин 50 әсәриндә мүтәфәккир сәнәткар кими дөврүнүн фөвгүндә дајанан ичтимаи һагсызлығы чәсарәтлә ифша едән Чернышевскидән дәрин мәһәббәтлә бәһс етмишдир. О, Л. Толстој јарадычылығынын гүввәтли вә зәиф чәһәтләрини ачыб көстәрәндә Некрасовун бу мисраларыны тәсадүфән хатырлатмырды:

Сән һәм мискинсән, һәм дә
сәрвәтли,
Сән һәм күчсүзсән, һәм дә
гүдрәтли—
Анамыз Русија?

В. И. Ленин нечә руһлу Достајевскијә дә чох гајғы вә диггәтлә јанашмағы мәсләһәт билирди.

Ленинин ирси һеч бир мәһдудлуг билмирди. Чүнки бу ирсдә рус халгынын зәнкин мәдәнијјәти илә бәрабәр дүнја әдәбијјатынын классик нүмунәләри дә иштирак едирди. Ленин ејни бөјүк сәхавәт вә мәһәббәтлә бу јазычыларын әдәби ирсинә мүрачиәт едиб онлардан бәһрәләнирди.

Бүтүн бу дедикләримизи беләбир мүлаһизә илә јекунлашдырмаг олар ки, Ленинә көрә сәнәтдә олдуғу кими, сијасәтдә дә халг иши, пролетар иши апарычы олмалыдыр. Чүнки бизим үчүн мәфкурәви мүбаризә шәхси иш дејил, үмумпартија, үмумпролетар ишидир. Белә олдугда мәсәлә анчаг бу чүр дурур: Ја буржуа мәфкурәси, ја да сосиалист мәфкурәси. Бурада орта бир шеј јохдур. Буна көрә дә сосиалист мәфкурәсинә гаршы һәр чүр е'тинасызлыг, ондан һәр чүр кәнара чәкилмәк, ејни заманда буржуа мәфкурәсини гүввәтләндирмәк демәкдир.

В. И. Ленин милли мәдәнијјәтләрин бир-биринә јахынлығындан, тә'сириндән, сәмәрәсиндән бәһс едәркән һәр чүр зүлмүн, һәр чүр шовинизмин әлејһинә кедирди вә «әбәди мә'нәвијјат»лара инанмырды. Тәчрүбә көстәрир ки, мүхтәлиф милләтләр арасында инамсызлыг вә е'тимадсызлыг о заман јаранир ки, милли мәнафеләр тоггушур, бир милләт дикәринин мадди вә мә'нәви сәрвәтләрини талан едир, милли ләјагәтини тәһгир едир, она «ағa» нәзәри илә бахыр, һүгугуну тапдалајыр. Халгларын истәк вә арзуларыны дәриндән баша дүшән Ленин мәсәләнин бу чәһәтинә хүсуси әһәмијјәт вериб узагкөрәнликлә јазырды: «Тәчрүбәмиз биздә белә гәти гәнаәт һасил етмишдир ки, мүхтәлиф милләтләрин мәнафејинә јалныз чох бөјүк диггәт јетирилмәси мүнагишәләр үчүн зәмини арадан галдырыр, гаршылыглы е'тимадсызлығы арадан галдырыр, һәр һансы бир интрига горхусуну арадан галдырыр вә елә бир е'тимад, хүсусилә дә мүхтәлиф дилләрдә данышан фәһләләр нә кәндлиләр арасында елә бир е'тимад јарадыр ки, бунсуз нә халглар арасында сүлһ мүнасибәтләри, нә дә мүасир мәдәнијјәтдә олан бүтүн гијмәтли наилијјәтләрин аз-чох мүвәффәгијјәтли инкишафы әсла мүмкүн дејилдир. Чүнки «нә гәдәр ки, мүхтәлиф милләтләр бир дөвләтдә јашајыр, онлар игтисади, һүгуги вә мәишәт характерли милјон вә милјард телләрлә бир-биринә бағлы олур».

В. И. Ленин һәр һансы бир милләтин мәдәнијјәтинә, дилинә азачыг да олсун үстүнлүк верилмәсинин гәти әлејһинә иди. О, јахшы билирди ки, сосиализм чәмијјәтиндә бирләшән халгларын, милләтләрин талеји бир зәминә әсасланыр. Коммунист Партијасынын рәһбәрлији вә Совет дөвләтинин гајғысы илә гаршылыглы әлагәдә, үнсијјәтдә, достлуг вә гардашлыг мүнасибәтләриндә инкишаф едән бу халгларын һәр бири бәрабәр сурәтдә өз милли дилини, мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк һүгугуна маликдир. «Ким милләтләрин вә дилләрин һүгуг бәрабәрлијини гәбул вә мүдафиә етмирсә, һәр чүр милли зүлмә вә ја һүгуг бәрабәрсизлијинә гаршы мүбаризә етмирсә, о, марксист дејилдир, о һәтта демократ да дејилдир» (В. И. Ленин).

Шакирдләрин ингилаби вә дөјүш ән'әнәләри әсасында тәрбијәси

Мирзаға АҒАЈЕВ
Азәрбајчан ММТИ-нин ичтимаи елмләр кафедрасынын мүдири, досент

Мәктәб ислаһатында шакирдләри совет халгынын ингилаби, дөјүш вә әмәк ән'әнәләри әсасында тәрбијә етмәк, онларда сосиалист Вәтәнинин мүдафиәсинә даим һазыр олмаг әзмини формалашдырмаг мәктәбләрин гаршысында мүһүм вәзифә кими гојулмушдур. Бөјүк гәләбәнин 40 иллији илә әлагәдар һәмин вәзифәләрин зәрурилији даһа да артыр. Бу, бир дә она көрә зәруридир ки, јетишмәкдә олан нәсил бәшәријјәтин фашизм зүлмүндән хилас олунмасына һәлледичи көмәк көстәрмиш совет халгынын һүнәринин әзәмәтини дәриндән баша дүшә билсин. Бу вәзифәләрин јеринә јетирилмәсиндә мәктәбдә тәдрис олунан бүтүн фәнләрин, о чүмләдән әдәбијјат фәнинин ролу чох бөјүкдүр. Республикамызын бир сыра мәктәбләриндә әдәбијјат мүәллимләри јухары синиф шакирдләрини ингилаби вә дөјүш ән'әнәләри әсасында тәрбијә етмәк мәгсәди илә тәдрис материалларыны габагчадан планлашдырырлар. Мүәллимләр халгымызын ингилаби мүбаризәси, гәһрәманлығы һаггында данышаркән һәјат һәгигәтләриндән, чанлы епизодлардан, гәһрәманларын прототипләри олан бәдии образлардан истифадә едир, баш верән тарихи һадисәләри кениш шәрһ едир, совет адамларынын мә'нәви кејфијјәтләрини, ингилаби вә дөјүш ән'әнәләрини шакирдләрә дүзкүн чатдырырлар. Бүтүн бунлар хүсусән, јухары синиф шакирдләринин һәјат идеалына чеврилир. Чох вахт һәтта шакирдләр өзләрини һәмин гәһрәманлара бәнзәтмәк истәјирләр. Бу мә'нада әдәбијјат јухары синиф шакирдләринин ингилаби вә дөјүш ән'әнәләри әсасында тәрбијәсиндә мүәллимләрин әлиндә ән дәјәрли васитәдир. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр вәтәндаш вә Бөјүк Вәтән мүһарибәләри мөвзусунда јаранан әсәрләрә, мүбариз ингилабчыларын вә гәһрәманларын һәјатына аид китаблара даһа бөјүк мараг көстәрирләр. Мөвчуд әдәбијјат дәрсликләриндә мөвзусу вәтәндаш вә Бөјүк Вәтән мүһарибәләриндән көтүрүлән әсәрләр кифајәт гәдәрдир. Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести», Ә. Мәммәдханлынын «Буз һејкәл», В. Катајевин «Алај оғлу», С. Рүстәмин «Чапајев», «Гафурун гәлби», «Ана вә почталјон», С. Рәһимовун «Медалјон», Г. Илкинин «Шимал күләји», Б. Полевојун «Әсл инсан һаггында повест», И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјлинин «Узаг саһилләрдә», А. Фадејевин «Кәнч гвардија», С. Вурғунун «26-лар» вә бу кими башга әсәрләрин тәдриси илә әлагәдар олараг мүәллимләримизин јахшы иш тәчрүбәси вардыр.

Бакыдакы 173 нөмрәли мәктәбин мүәллими, баш мүәллим Әфшан Рәһимова С. Рүстәмин јарадычылығыны өјрәдәркән «Гөлсуз гәһрәман», «Партизан Әли», «Чапајев» ше'рләри үзәриндә дајаныр. Көстәрир ки, бу ше'рләрдә совет һакимијјәти уғрунда мүбаризә апаран партизанларын, вәтәндаш мүһари-

бәсинин әфсанәви гәһрәманы Чапајевин сурәти чанлы вә конкрет чизкиләрлә тәсвир олунур. Мүәллим гејд едир ки, белә горхмаз гәһрәманларын бәдии сурәтләрини јаратмагла шаир кәнчләрдә фәдакарлыг, јүксәк ингилаби шүур, гәһрәман аталарын ән'әнәләринә дәрин һөрмәт вә вәтәндашлыг һисси тәрбијә едир. Халг вә Вәтән угрунда мүбаризә апараркән өлүмдән горхмајан һәмин гәһрәманларын образлары Вәтән мүһарибәси чәбһәләриндә икидлик көстәрән дөјүшчүләри дә руһландырмыш, онлар үчүн нүмунә олмушдур.

Ингилаби вә дөјүш ән'әнәләри анлајышынын шакирдләр тәрәфиндән нечә баша дүшүлдүјүнү мүәјјәнләшдирмәк мәгсәди илә мүәллим мүсаһибә үсулундан истифадә едир.

Мүәллим: «Голсуз гәһрәман» ше'риндә чәсур әскәрин характерик хүсусијјәтләри һансылардыр?

Шакирд: Вәтәни севмәк, голуну итирсә дә руһдан дүшмәмәк, мәһәббәтинә садиг олмаг, дүшмәнлә дөјүшдә һеч бир чәтинликдән горхмамаг онун характерик хүсусијјәтидир.

Мүәллим: Әли нечә һәлак олмушдур вә өләркән өз ганы илә нә јазмышдыр?

Шакирд: Әли дүшмәнә гәләбә чалдығы заман комсомола лајиг бир гәһрәманлыгла һәлак олмушдур. О, өләркән бармағыны өз ганына батырараг «комсомол» сөзүнү јазмышдыр.

Мүәллим: Әлини, голсуз гәһрәманы вә Чапајеви кимләрлә мүгајисә едә биләрсиниз, онларда үмуми чәһәт нәдән ибарәтдир?

Шакирд: Онлары Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә индики хошбәхт һәјатымыз уғрунда һәлак олмуш З. Космедемјанскаја, К. Әсәдов, Г. Мәммәдов, А. Матросов, М. Һүсејнзадә вә башгалары илә мүгајисә етмәк олар. Әфсанәви гәһрәман Чапајев өзүнүн көзәл кејфијјәтләри илә јалныз дүнәнин адамы дејилдир, о бу күн дә јашајыр вә биз кәнчләри һәмишә фәдакарлыға руһландырыр.

Бакыдакы 31 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими Иглимә Әһмәдова Сәмәд Вургунун јарадычылығыны кечәркән онун Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндәки ше'рләринин тәһлилинә хүсуси диггәт јетирир вә көстәрир ки, ағыр дөјүш илләриндә шаирин гәләми сүнкүјә чеврилир, «мүсәлләһ әскәрәм мән дә бу күндән» —дејә халгымыза мүрачиәт едир. Мүәллим гејд едир ки, С. Вургун «Вәтән кешијиндә» адлы һәмин ше'рини мүһарибәнин башландығы күнү јазмыш вә «Коммунист» гәзетинин 23 ијун 1941-чи ил тарихли нөмрәсиндә дәрч етдирмишдир. Фашизмә гаршы мүбаризә, онун мә'нәви дүшкүнлүјүнүн антиһуманист маһијјәтини ифша етмәк С. Вурғун јарадычылығы үчүн јени мөвзу дејилдир. Шаир һәлә 1933-чү илдә «Рот—Фронт» ше'риндә, 1934-чү илдә исә «Өлүм күрсүсү» поемасында бәшәријјәт үчүн фәлакәт төрәдәчәк «инсан палтары кејмиш чанаварлары» кәскин сатира атәшинә тутурду.

Шаир дүнјанын бүтүн мүтәрәгги гүввәләринин бирҝә мүбаризәси сајәсиндә тарихдә гара ләкә олан фашизмин мәһвини лабүдлүјүнү узагкөрәнликлә ифша едирди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә шаирин нифрәти интигам һисси илә бирләшәрәк ана јурду јаделлиләрдән горумаг үчүн совет халгыны өлүм-дирим дөјүшүнә чағырырды. Сәмәд Вурғунун әсәрләриндән мә'нәви гида алан азәрбајчанлы дөјүшчүләр намусла вурушур, ата-бабаларымызын адына лајиг гәһрәманлыг нүмунәләри көстәрирдиләр. Бә'зән өлүм јатағында олан дөјүшчүләмиз сон нәфәсиндә «Азәрбајчан» ше'риндән парчалар дејирдиләр. Шаирин «Ананын өјүдү», «Москва», «Шәфгәт бачысы», «Партизан Бабаш», «Украјна партизанлары» вә башга бу кими ше'рләри охучуларда Вәтәнә мәһәббәт һиссини артырыр, дүшмәнә нифрәти даһа да шиддәтләндирирди. Мүәллим дәрси изаһ едәркән мүһарибә ветераны Баба Шәмијевин «Коммунист» гәзетинин 16 нојабр 1976-чы ил тарихли нөмрәсиндә дәрч олунмуш «Унудулмаз хатирә» адлы јазысындан мисал кәтирир. Мүһарибә ветераны јазыр ки, «...биз 416-чы Азәрбајчан дивизијасынын дөјүшчүләри Сәмәд Вургунун мәшһур «Азәрбајчан» ше'рини тез-тез охујурдуг. Һәмин ше'рләр дивизијанын әскәр вә забитләрини даһа бөјүк шүчаәт көстәрмәјә руһландырырды. Бәдии сөзүн е'чазкар гүввәсини мән о заман әјани олараг бир даһа дәриндән дәрк етдим. Мүзәффәр ордумуз илә бирликдә дивизијамыз өлкәмизин шәһәр вә кәндләрини азад едиб, Гәрбә тәрәф мүвәффәгијјәтлә һүчуму давам етдирди, фашист гузғунларынын нәфәсини кәсди.

Рејхстаг үзәриндә гәләбә бајрағы далғаланаркән шаирин Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән һәлә чох габаг јаздығы «Рот—Фронт» ше'ринин ики мисрасы хәјалымдан кечди:

Берлинин кәлләсиндә
санчылачаг бу бајраг
Ше'рим инандырмаса,
кәл онун рәнкинә бах!»

Мүәллимин бу изаһындан сонра шакирдләр дәрк едирләр ки, совет адамлары севимли Вәтәнимизи, шәрәф вә намусумузу ләкәләмәк истәјән дүшмәни мәһв етмәк үчүн һәр бир чәтинлијә гатлашмаға, өлүмә кетмәјә белә һәмишә һазыр олмалыдыр.

И. Әһмәдова онунчу синифдә М. Рәһимин «Ленинград көјләриндә» поемасынын тәдрисиндә, кириш мүсаһибәсиндә көстәрир ки, Ленинградын мүдафиәси Бөјүк Вәтән мүһарибәси тарихинин ән парлаг сәһифәләриндән бирини тәшкил едир. Үч илә јахын мүһасирәдә галдығына бахмајараг, тәслим олмајан, диз чөкмәјән, вахты чатдыгда исә дүшмәнин дармадағын едилмәсиндә фәал иштирак едән Ленинград, һәгигәтән, дастанлара лајигдир. Тәсадүфи дејил ки, Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин бир сыра дөјүш мејданлары илә јанашы Ленинград да сарсылмазлыг, әјилмәзлик вә гәләбә рәмзинә чеврилмиш, Гәһрәман шәһәрләр сырасына дахил олмушдур. Бу бахымдан халг шаири М. Рәһимин «Ленинград көјләриндә» поемасы мүһарибә мөвзусунда јазылан әсәрләрин ән јахшы нүмунәләриндән биридир.

Иглимә мүәллимә «Ленинград көјләриндә» поемасындакы сурәтләрин характерини тәһлил едәрәк, онларын фәдакарлығыны вәтәндаш мүһарибәси гәһрәманлары илә мүгајисә едир. Белә мүгајисә нәтичәсиндә шакирдләр мүхтәлиф дөврләрдә халгын азадлығы угрунда мүбаризә мејдана кәлмиш гәһрәманлыг нүмунәләринин икид әскәрләримизин фәдакарлығы илә мүгајисә етмәји бачарыр, бу да онларын ән'әнәләрдә һансы кејфијјәтләрин давам етдирилдијини вә нәсилдән-нәслә кечдијини даһа јахшы мәнимсәмәләринә көмәк едир.

Мүәллим «Ленинград көјләриндә» поемасыны кечиб гуртардыгдан сонра шакирдләрә «Нәсилләрә нүмунә» мөвзусунда инша јаздырыр. Јазы ишләри көстәрир ки, шакирдләрин әксәријјәти поемадакы гәһрәманларын дахили аләмини, гәләбәјә инамыны, чәтинликдән горхмазлығыны дүзкүн баша дүшүрләр.

Габагчыл әдәбијјат мүәллимләри Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусунда јазылан, хүсусән сон дөврләрдә јаранан бәдии әсәрләрин синифдәнхарич охусуна вә музакирәсинә чидди фикир верирләр. Бу саһәдә Бакыдакы 126 нөмрәли мәктәбин мүәллими, методист мүәллим С. Рүстәмованын иш тәчрүбәси диггәтәлајигдир. Сајад мүәллимә көркәмли јазычы Ә. Әбүлһәсәнин «Достлуг галасы» романынын синифдәнхарич охунмасыны төвсијә едәркән әсәр һаггында гыса мә'лумат верир, әсәр һаггында шакирдләрдә мараг ојадыр вә беләликлә синифдәнхарич охунун тәшкилинә наил олур. Мүәллимә Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусунда јазылан јени әсәрләрин охунмасыны да диггәт мәркәзиндә сахлајыр.

Белә әсәрләрин мәктәблиләр тәрәфиндән мүталиәси шакирдләри өз һәрәкәт вә давранышлары, идеал вә кәләчәкләри һаггында дүшүнмәјә

Scanned with MOBILE SCANNER

вадар едир, онларын рәфтарына мүсбәт тә'сир көстәрир.

Мүәллимләримиз јүксәк идејалы совет әдәбијјатынын ән јахшы нүмунәләри илә илк нөвбәдә өзләри таныш олмалы, јениликләри даим изләмәли вә һәмин әсәрләрин шакирдләр тәрәфиндән охунмасына нанл олмалыдырлар. Чалышмаг лазымдыр ки шакирдләр тәкчә бу вә ја дикәр әдәби гәһрәманы тәглид етмәк, онун һәрәкәт вә давранышыны сөздә нүмунә көстәрмәклә шләрини битмиш һесаб етмәсинләр. Һәмин сифәтләр онларын характериндә мөһкәм јер тутсун вә онларын һәјат идеалына чеврилсин.

●

Имла вә ифадә јазыларын апарылмасында техники васитәләрдән истифадә

Мәһәррәм КАЗЫМОВ

Лерик интернат-мәктәбинин мүәллими, методист мүәллим

Партија вә һөкумәтимизин мәктәб ислаһаты һаггындакы гәрары тә'лим методлары вә тә'лим просесини даһа да тәкмилләшдирмәји чидди вәзифәләрдән бири кими гаршыја гојмушдур. Бу ишдә һәр бир мүәллимин өз пајы олмалыдыр. Партија вә һөкумәтимизин халг маарифинә көстәрдији даими гајғыдан мән дә руһланараг тәдрис етдијим фәнләр үзрә шакирдләрә даһа мүкәммәл биликләр вермәјә лазыми бачарыг вә вәрдишләр ашыламаға, онлары коммунизм идеаллары руһунда тәрбијә етмәјә мүнтәзәм диггәт јетирирәм.

15 илдән чохдур ки, јазы ишләрини (имла вә ифадә) техники васитәләрин (магнитофон, кодоскоп вә лингафон) көмәји илә апарырам. IV—VIII синифләр үзрә бүтүн имла вә ифадә мәтнләрини лентә көчүрмүшәм. Һәмин лентләр дил-әдәбијјат кабинетинин фонетика бөлмәсиндә сахланылыр. Јери кәлдикчә бу васитәләрдән јазы тә'лиминдә, јохламаларын апарылмасында истифадә едирәм. Лингафонла апарылан јазы ишләриндә шакирдләрин ешитмә һафизәләри әсас рол ојнајыр. Онлар сөз вә сөз формаларынын јазылышы илә тәләффүзү арасындакы фәрги даһа јахшы дәрк едирләр.

Нүмунә үчүн бир имла јазынын апарылмасы кедишинә диггәт јетирәк.

16 октјабр 1984-чү ил
Имла.
Саранын арзусу.

Сечки [сечки] күнү иди [күнүјдү]. Саранын анасы сәс вермәјә кетмәк үчүн [кетмәј үчүн] һазырлашырды. Бу заман Сара она деди:

— Ана, мән дә [illegible] [вермәј кедирәм].

Анасы [illegible] өпүб деди:

— Гызым, сән һәлә балачасан. Чалыш ки, дәрсләриндән [дәрсләриннән] јахшы гијмәтләр [гијмәтдәр] аласан. Сән елә һәр дәфә јүксәк гијмәт аланда партијамыза, халгымыза сәс вермиш олурсан.

Ананын сөзләри Сараны чох севиндирди. Бу сөһбәтдән илләр кечди [кешди]. Јени сечки [сечки] күнү јахынлашырды. [јахыннашырды] Сарагилә үч билдириш кәтирдиләр. Онларын бириндә Саранын ады јазылмышды. Сара биринчи дәфә сәс вермәјә кедәчәкди [кедәчәјди]. Буна көрә дә һамы ону тәбрик едирди. Сара өз арзусуна чатдығы үчүн [чатдығыјчүн] чох севинирди.

Ајын тарихи, јазы ишинин нөвү вә мәтнин ады кодоскоп васитәсилә екранда көстәрилир, шакирдләр јазырлар. Сонра онлар лингафон гурғусу васитәсилә мәтни бир дәфә гулагчыгларла динләјирләр. Имланы онларын шүурлу сурәтдә јазабилмәләриндә бунун тә'лим әһәмијјәти чох бөјүкдүр. Бундан сонра мәтни икинчи дәфә лингафонла шакирдләрә чатдырырам. Бу заман ушагларын диггәтини ајры-ајры орфограмларын јазылышына чәлб едирәм. Даһа сонра кодоскоп васитәсилә мәтндәки ашағыдакы сөзләрин дүзкүн јазылышы вә тәләффүзү шәклини екранда әкс етдирирәм.

Јазылышы:	Тәләффүзү:
сечки	[сечки]
күнү иди	[күнүјдү]
истәјирәм	[исдијирәм]
дәрсләриндән	[дәрсләриннән]
гијмәтләр	[гијмәтдәр]
јахынлашырды	[јахыннашырды]
кедәчәкди	[кедәчәјди]
чатдығы үчүн	[чатдығыјчүн]

Бурада јазылышы илә тәләффүзү арасында фәрг олан сөзләри шакирдләр көрмә һафизәси васитәсилә гаврајырлар.

Һазырлыг ишләри гуртардыгдан сонра мәтнин лингафонла чүмлә-чүмлә диктәси верилир. Диктәдә шакирдләрин орта јазы сүр'әти нәзәрә алыныр. Лент јазысында бүтүн сөзләрин дүзкүн тәләффүзү көзләнилир. Магнитофонла диктә просесиндә, лазым кәлдикдә, шакирдләри диггәтли олмаға чәлб едән ифадәләр ишләдирәм; мәсәлән: «Бу сөзүн к, јохса к илә јазылдығыны јадыныза салын», «Бу сөздә чыхышлыг һал шәкилчисинин јазылышча фәргли олдуғуну унутмајын» вә с. Белә хатырлатмалары дикторун паузалара јол вердији мәгамларла әлагәләндирирәм. Кечилмәмиш орфограмлары диктә просесиндә китабда олдуғу кими тәләффүз етмәји мәгсәдәујғун һесаб едирәм.

Ушаглар јазы ишини тамамладыгдан сонра мәтни сонунчу дәфә лингафонла ешидир, сәһвләрини дүзәлдирләр. Ахырда кодоскоп васитәсилә ашағыдакы грамматик тапшырығы екранда көстәрирәм.

I вариант. 1). Мәтндә ишләдилмиш хитабларын алтындан хәтт чәкин. 2. Сонунчудан әввәлинчи чүмләнин грамматик әсасыны тапыб ишарәләрлә көстәрин.

II вариант. 1) Мәтндәки мүрәккәб чүмләни тапыб ишарәләрлә көстәрин. 2) Сонунчу чүмләнин грамматик әсасыны тапыб ишарәләрлә көстәрин.

Ики вариантда көстәрдијим грамматик тапшырығы шакирдләр екрандан дәфтәрләринә көчүрүрләр. Тапшырығын ичрасы һаггында лингафонла гыса изаһат верирәм. Шакирдләр тапшырыг үзәриндә ишләјирләр.

Имла јазыларын бу чүр апарылмасы шакирдләри даһа диггәтли олмаға, сүр'әтли јазмаға алышдырыр, онларын тә'лим марағыны күчләндирир.

Үмумијјәтлә, техники васитәләрдән истифадә етмәклә јухарыда көстәрдијим систем үзрә апарылан имлаларда шакирдләрин мүвәффәгијјәти даһа јүксәк олур. Буну өз иш тәчрүбәмдә дәфәләрлә сынагдан кечирмишәм. Мәсәлән, дәрс дедијим 4-чү синифләрдән бириндә тәдрис илинин әввәлиндә бир нечә имланы ади ән'әнәви үсулла апармышдым. Јазыда 24 шакирд иштирак етмишди. Бешинчи јазыда онлардан үчү «5», алтысы «4», доггузу «3», алтысы исә «2» гијмәт алмышды. Демәк, кејфијјәт 37% олмушду. Икинчи јазыда бу мүвәффәгијјәт 50,6 фаизә, үчүнчү дә исә 64,1 фаизә галхмышды.

Тәхминән ејни сәвијјәли дикәр IV синифдә техники васитәләрин көмәјиндән истифадә етмәклә јухарыда көстәрдијим иш системини әсас тутмушдум.

Јазы ишләринин (јохлама имланын) нәтичәләри белә олмушду: јазыда иштирак едән 24 шакирддән дөрд нәфәри «5», једдиси «4», сәккизи «3», беши исә «2» гијмәт алмышды. Беләликлә, кејфијјәт фаизи 42-јә чатырды. Икинчи јазы ишинин мүвәффәгијјәти 62,8, үчүнчүнүнкү исә 70,8 фаиз олмушду.

Ифадә јазылары да техники васитәләрин көмәји илә апармаг мәгсәдәујғундур. Јохлама ифадәләри һәм магнитофон, һәм дә лингафонла апармаг јахшы нәтичә верир.

Нүмунә үчүн V синифдә «Јахшы јолдаш» мәтни әсасында апардығым ифадәнин кедишинә диггәт едәк.

Ајын тарихи вә мөвзуну кадоскопла екранда көстәрирәм. Магнитофонла мәтни биринчи дәфә сәсләндирдикдән сонра һекајәнин мәзмуну үзрә 3-5 дәгигәлик суал-чаваб

апарырам. Бунун ардынча мәтни икинчи дәфә сәсләндирирәм (ја магнитафон, ја да лингафонда).

Сонра ашағыдакы планы кадоскопла екранда көстәрирәм

1. Чавадын никаранчылығы нәдән башлады?

2. О, Рамизи нечә вә нә вәзијјәтдә тапды?

3. Чавад Рамизи хилас етмәк үчүн нә чүр фәдакарлыг көстәрди?

4. Һадисә нә илә нәтичәләнди?

Планы шакирдләрин дәфтәрә көчүрмәләрини мәгсәдәујғун сајырам. Еһтијач олдугда планын һәр маддәсинә шакирдләрдән мүвәффәг чаваблар алырам. Бундан сонра онлар јазмаға башлајырлар.

Тәчрүбәдә јәгин етмишәм ки, ифадә јазыны да јухарыда көстәрдијим гајдада техники васитәләрин көмәји илә апардыгда ишин сәмәрәлилији даһа јүксәк олур, дәрс шакирдләр үчүн чох марағлы кечир.

●

Әдәбијјат дәрсләриндә һүгуги мәзмунлу мөвзуларын тәдриси тәчрүбәсиндән

Мүбариз ӘМИРОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

«Үмумтәһсил вә пешә мәктәбинин ислаһатынын әсас истигамәтләри»ндә дејилир: «Тарих, ичтимаијјат, әдәбијјат дәрсләриндә вә башга фәнләрә даир дәрсләрдә өз коммунист әгидәсини мүдафиә етмәк бачарығы, мешшанлыға, әләбахымлыға, истеһлакчылыға барышмазлыг ардычыл сурәтдә тәрбијә едилмәлидир. Мәшғәләләрин фәал формалары даһа кениш тәтбиг олунсун, бунлара даһа чох әмәли истигамәт верилсин, әзбәрчилијин вә схематизмин көкү кәсилсин.»

Вәтәндашын өз һүгуг вә вәзифәләрини билмәси, бунлары чәмијјәтин мәнафеји үчүн бачарығла һәјата тәтбиг етмәси, онун чәмијјәт гаршысында мәс'улијјәтини, дүзкүн вә виҹданла ишләмәк, сосиалист Вәтәнинин мүдафиәсинә һәмишә һазыр олмаг кими шәрәфли борчуну дәрк етмәси—совет адамынын фәал һәјат мөвгејинин, онун јүксәк сијаси шүурлулуғу вә мәдәнијјәтинин ән мүһүм чәһәтидир. Мәктәблиләримиздә бу мүсбәт иради кефијјәтләри ашыламаг үчүн әдәбијјат дәрсләриндә һүгуги мәзмунлу мөвзуларын тәдриси заманы шакирдләрин мүстәгил ишләринин сәмәрәли тәшкилинә хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Белә мөвзуларын тәдрисиндә шакирдләр өјрәнилән дөврүн сосиал-сијаси гурулушу, онун базиси, үстгуруму вә мәдәни һәјаты илә дәриндән таныш олурлар.

Һүгуги мәзмунлу мөвзуларын әдәбијјат дәрсләриндә чох кениш јер тутмасыны нәзәрә алараг фикримизи әсасән VIII синфин материаллары әсасында шәрһ етмәји лазым билирик.

Бу мәгсәдлә програмын тәләбинә ујғун олараг дәрсләрдә Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатында инсан һүгуглары һаггындакы мотивләр шакирдләрин дүнјакөрүшләринә ујғун шәкилдә ачылмалыдыр.

Низаминин дөврү, һәјаты вә јарадычылығы өјрәниләркән инсан азадлығы вә онларын мәнафејини мүдафиә едән чәмијјәтин әкс етдирилмәси мәсәләләринә кениш јер верилмәлидир.

Фүзулинин дөврү, һәјаты вә јарадычылығы өјрәниләркән шаирин азад севки, гадын азадлығы мәсәләләринә мүнасибәти вә бунларын сосиал-сијаси әһәмијјәти, мүтәрәгги чәһәтләри педагожи усталыгла тәһлил едилмәлидир.

Фикримизчә, «Короғлу» дастаны XVI әсрин сону вә XVII әсрин әвәлләриндә харичи ишғалчылара вә јерли феодаллара гаршы халг үсјанларынын бәдии ин'икасы кими шәрһ едилмәклә јанашы, Короғлу инсан һүгуглары уғрунда мүбаризә апаран бир халг гәһрәманы кими дә сәчијјәләндирилмәлидир.

Дәрсләриндә мүшаһидәләр апардығымыз әдәбијјат мүәллимләри һүгуги мәзмунлу мөвзуларын тәдрисиндә шакирдләрин һүгуги дүшүнчәләрини, һүгуг мәдәнијјәтләрини вә ејни заманда онларын идеја-сијаси тәрбијә вәзифәләрини јеринә јетирмәјә сә'ј көстәрирләр. Чүнки мәктәб һәјатымызла, сијасәтимизлә вәһдәтдәдир. Әлбәттә, бу да ССРИ-нин һәр бир вәтәндашында јүксәк мә'нәви кејфијјәтләр, совет әхлаг вә һүгуг гајдаларына һөрмәт вә риајәт һисси ашыламаг үчүн стимул јарадыр.

Һүгуги мәзмунлу мөвзуларын тәдриси саһәсиндә республикамызда кифајәт гәдәр тәчрүбә топланмышдыр.

Фикримизи әсасландырмаг үчүн республика 8 нөмрәли мусиги тәмајүллү интернат мәктәбин әдәбијјат мүәллими Рамазан Очаговун тәчрүбәси нүмунәсинә диггәт јетирәк. Рамазан мүәллим фактик материалы изаһ едәркән М. П. Вагифин сон дөвр јарадычылығында ичтимаи мотивләрин гүввәтләндијини көстәрир. Әсәрдәки феодал үсул-идарәсинин кәскин тәнгидини бәдии бојаларла шакирдләрә чатдырыр. О, М. П. Вагифин Гарабағ ханлығынын сосиал-сијаси һәјатындакы материалла өз шәрһини зәнкинләшдирән ашағыдакы фактлардан усталыгла истифадә едир.

Иран һөкмдары Надир шаһын өлдүрүлмәсиндән сонра Азәрбајчанда бир сыра ханлыглар јаранды. Бу ханлыглардан бири дә әсасы Пәнаһ хан тәрәфиндән гојулан Гарабағ ханлығы иди. Пәнаһ ханын өлүмүндән сонра оғлу Ибраһим ханын һакимијјәти дөврүндә (1759—1806) Гарабағ ханлығы даһа да гүввәтләнир. Вагиф тәхминән 52—53 јашларында сараја кәлир вә өмрүнүн сонуна кими орада јашајыр.

Мүәллим шакирдләрин Вагифин һәјат вә јарадычылығына олан марагларыны нәзәрә алараг бөјүк шаирин Гарабағ ханлығынын дахили вә харичи сијасәтиндәки ролуну даһа кениш сурәтдә ишыгландырыр. Мәсәлән, Вагифин бачарыглы дөвләт хадими кими ән бөјүк хидмәтләриндән бири дә Гарабағ ханлығынын Русија һимајәсинә кечмәсинә чалышмасыдыр. Вагиф ичтимаи-сијаси һадисәләрдән дүзкүн нәтичә чыхаран ағыллы вә узагкөрән вәзир Иран вә Түркијә башчыларынын арды-арасы кәсилмәјән таланчы вә дағыдычы һүчумларындан Азәрбајчанын ничатыны Русија һимајәсинә кечмәкдә көрүрдү. Русија инкишаф етмиш гүдрәтли бир дөвләт иди. Русијанын һимајәсинә кечмәк хилас олмаг демәк иди. Бу чәһәти нәзәрә алараг М. Ф. Ахундов һ Зәрдабијә көндәрдији мәктубунда јазырды:«...биз Русија дөвләтинин һимајәси сајәсиндә, кечмишдә сонсуз ишғалчы ордуларын сајсыз-һесабсыз басгын вә таланларындан хилас олдуг вә нәһајәт, раһатлыг әлдә етдик» («Әкинчи» гәзети, 1877, №2, Ситат. «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» китабынын II чилдиндән көтүрүлмүшдүр. Азәрб. ССР ЕА-нын. нәшријјаты, Бакы, 1960, сәһ.8).

Рус гошунларынын кери чағырылмасы. Шушанын алынмасы. Гачарын өлдүрүлмәсиндән сонра Мәһәммәд бәј Чаваншири һакимијјәтә кәлмәси Вагифин вә оғлу Әлиағанын өлдүрүлмәси һадисәләри һаггында системли мә'луматдан. сонра мүәллим «Көрмәдим» мүхәммәсинин јазылдығы шәраитлә шакирдләри таныш едир. Мүәллим фикрини әсасландырмаг вә гүввәтләндирмәк мәгсәди илә М. П. Вагиф јарадычылығынын үч дөврә бөлүндүјүнү көстәрир.

1. Сараја дахил олана гәдәрки јарадычылыг дөврү;

2. Сарај дөврү јарадычылығы;

3. Гачарын Шуша галасыны аландан өлүмүнә гәдәр олан дөвр јарадычылығы.

Шаирин јарадычылығынын үчүнчү дөврү заманәнин кешмәкешләриндән зара кәлдијин, феодал дүн-

Scanned with Mobile Scanner

јасынын һагсызлығыны, фитнә-фәсадын һөкм сүрдүјү бир вахта тәсадүф едир.

Һәмин дөврдә шаир «Бах» рәдифли гәзәли, Мәһәммәд бәј Чавашнирә һәср етдији «Бир чаван тәзәдән кәлиб әрсәјә» гошмасы вә мәшһур «Көрмәдим» мүхәммәсини јазыр.

«Көрмәдим» мүхәммәси өз дәрин фәлсәфи мәзмуну идејасына, тәркибиндәки әрәб-фарс сөзләринин чохлуғуна көрә сәккизинчиләрә мүәјјән чәтинлик төрәдир. Буну арадан галдырмаг үчүн мүәллим «Көрмәдим» мүхәммәсинин мәзмунуну шакирдләрә дәриндән өјрәдир, әрәб вә фарс сөзләрини изаһ едиб, ајдынлашдырыр.

Мүәллим дәрсини ашағыдакы гајдада планлашдырыр.

1. Кириш сөһбәти.
2. Мүәллимин ифадәли охусу.
3. Лүғәт-фразеоложи материалын изаһы (әрәб-фарс вә һүгуги мәзмунлу сөзләр үзәриндә иш).
4. Шакирдләрин ифадәли охусу.
5. Мәзмунун мәнимсәдилмәси мәгсәди илә тәтбиг едилән мүстәгил иш.
6. Евә тапшырыг, әсәрин бир һиссәсинин әзбәрләнмәси вә тәһлили.

Мүәллим «Көрмәдим» мүхәммәсиндә 60-дан чох әрәб-фарс сөзү олдуғуна көрә әсәрин ичтимаи, сијаси вә фәлсәфи маһијјәтини шакирдләрә мәнимсәтмәк үчүн лүғәт-фразеоложи материалын изаһы үзрә ишин сәмәрәли тәшкилинә хүсуси диггәт јетирир. О, мүхәммәси мәнимсәтмәк мәгсәди илә мисра-мисра тәһлил апарыр. Бу заман лүғәт-фразеоложи материалы ајдынлашдырмаг үчүн шакирдләрә ашағыдакы мәзмунда мүстәгил иш верир. Ашағыдакы парчада лүғәт үзәриндә јазылы шакилдә фразеоложи иш апарын.

Мән чаһан мүлкүндә мүтләг, доғру һаләт көрмәдим,
Һәр нә көрдүм, әјри көрдүм, өзкә бабәт көрмәдим,
Ашиналар ихтилатында сәдагәт көрмәдим
Биатү-играру-имаиү-дәјанәт көрмәдим,
Бивәфадан лачәрәм тәһсили-һачәт көрмәдим.

Шакирдләр һәм мүәллимин шәрһиндән вә ифадәли охусундан, һәм дә дәрсликдәки фактик материалдан истифадә едәрәк верилмиш мүстәгил иши бөјүк һәвәс вә тәшәббүскарлыгла јеринә јетирдиләр. Бу бахымдан шакирд Н-ин иш нүмунәсиндә бәндин изаһы вә мәзмуну өз һәллини белә тапмышдыр.

«Шаир, дөврүнүн адамларына үмидини, инамыны итирмишдир. О көрүр ки, шаһ да, дәрвиш дә дүнја малына һәрисликлә көз тикмиш, лакин һәр икиси ејни дәрәчәдә мискиндир. Һәр кәсин мәгсәди мүхтәлиф јолларла, фитнә вә зоракылыгла өз мәнафејини тә'мин етмәкдир. Мүәллиф күчлү еһтирасла икиүзлү, јаланчы, хәбис, наһаг ган төкән адамлара өз гијмәтини верир».

Ишин белә тәшкили нәтичәсиндә шакирдләр һәр бәндин мәзмуну илә бирликдә идејасыны да ајдынлашдырырлар, шаирин ичтимаи-сијаси гурулушдан наразылығынын сәбәбләри шакирдләрә ајдын олур, ејни вахтда лүғәт-фразеоложи материал тәкрарланыр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, һәр бәндин јухарыда нүмунәсини вердијимиз гајдада ев мүстәгил иши кими верилмәси дә сәмәрәли нәтичәләр әлдә етмәјә имкан верир. Мүәллим мүхәммәсин идеја мәзмуну илә бағлы суаллара чаваблар јазылмасы һаггында шакирдләрә ашағыдакы мәзмунда ев-мүстәгил иши верир.

Верилмиш тапшырығы јеринә јетирәркән шаирин јашадығы дөврүн сијаси вә мәдәни вәзијјәтини дәриндән өјрәнмәк үчүн дәрсликдән, әдәбијјат мүнтәхабатындан истифадәсини мәсләһәт көрүр.

1. «Көрмәдим» мүхәммәси М. П. Вагифин һәјатынын һансы дөврүнә аиддир. Мүхәммәсин јазылдығы дөврүн сәчијјәви хүсусијјәтләрини тәһлил един.

2. Мүхәммәсдә әсас тәнгид һәдәфләри кимләрдир.
3. Шаирин е'тиразына сәбәб олан ичтимаи-сијаси јарамазлыглары садалајын.
4. Әсәрдә дөврүн адамларынын мә'нәви кејфијјәтләри нечә сәчијјәләндирилмишдир.
5. Гызыл саһибләриндә мәрһәмәт, мәрһәмәтли адамларда исә гызыл олмамасы фикрини ачын.
6. Заманәнин ганунларынын ләјагәтсизлији вә күчсүзлүјү, әдаләтсизлији әсәрдә нечә ифадә олунмушдур?

Шакирд Н-ин ев мүстәгил ишини нечә јеринә јетирдијинин мүәјјән едән иш нүмунәсинә диггәт јетирәк.

«Көрмәдим» мүхәммәсинин јазылмасы шаирин һәјатынын үчүнчү дөврүнә тәсадүф едир. Мүхәммәсин јазылдығы дөврүн сәчијјәви хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, шаир һаким даирәләрдә, ону әһатә едәнләрин һеч бириндә доғрулуг, инсаф, әдаләт көрмүр. О, заманәсинин бүтүн ејибләрини дәринләјинә нүфуз едир, ханларын, шөһрәт, һакимијјәт, дөвләт үстүндә апардыглары ганлы вурушмалара вә јыртычы планлара гаршы е'тиразыны гәләмә алыр.

Мүхәммәсдә әсас тәнгид һәдәфи ханлар, үләмалар, мүрид, мүршүдләр вә шејхләрдир.

Шаир орта әсрләрдә—феодал дүнјасында хејир илә шәрин өз јериндә олмадығыны көстәрир. Хан сарајларындакы ејбәчәрликләрә наразылығыны билдирир.

Әсәрдә дөврүн һаким синифләриндә гејрәт, һәја, намус, ар, е'тибар кими сифәтләрин галмадығыны сөјләјир.

Шаир гызыл саһибләриндә мәрһәмәт, инсафлы адамларда исә гызыл олмамасыны белә шәрһ едир.

Алиләр хаки-мәзәлләтдә, дәниләр мө'тәбәр,
Саһиби-зәрдә кәрәм јохдур, кәрәм әһлиндә зәр.

Алиләр (јахшы адамлар) әзаб-әзијјәтдәдир, алчаглар исә һөрмәтли һесаб едилирләр (иш башындадырлар).

Пул, гызыл саһибләриндә инсаф јохдур, инсафлы адамларда исә пул, гызыл јохдур.

Шаир хан сарајларынын чиркинликләрини, феодал ганунларынын ләјагәтсизлијини, күчсүзлүјүнү, әдаләтсизлијини бәдии бојаларла вермишдир.

Беләликлә, шаир өз заманәсинин башдан-баша һагсызлыглар үзәриндә гурулдуғуну, феодал үсулидарәләрини тәнгид едиб.

«Көрмәдим» мүхәммәсинин мәтни үзәриндә апарылан мүхтәлиф характерли мүстәгил ишләрин сәмәрәли тәшкили нәтичәсиндә шакирдләр әсәрин әсас идеја мәзмуну һаггындакы мәсәләләри дәриндән мәнимсәјирләр. Шакирдләр өјрәнирләр ки, «Көрмәдим» мүхәммәси инсан мәнлијинин, ләјагәтинин алчалдан гурулуша, гајда-гануна гаршы е'тираздыр. Мүәллиф бу әсәрдә мүбариз принсипиал бир е'тиразчы, дөврүнүн јарамазлыгларынынамансыз иттиһамчысы вә ифшачысыдыр. Бу мүхәммәс бөјүк шаирин кечдији һәјат јолунда кәлдији нәтичәдир. Бу мүхәммәс һаким синфә вә дин хадимләринә гаршы иттиһамнамәдир. Чәмијјәтдәки өзбашыналыг, әдаләтсизлик, ганунсузлуг чылпаг бојаларла верилмишдир. Әлбәттә, гүввәси түкәнмиш шаир үчүн бу чәсарәтли чыхыш Вагифин һуманист гәлбинин сон чырпынтысы иди. Белә гәнаәтә кәлирик ки, «Көрмәдим» мүхәммәси феодал-патриархал мүһитин ачы ганунаујғунлуғу Вагиф никбинлијини әдаләт сүтунуна вураг парчаламышдыр.

Мәтн үзәриндә апарылан иш «Көрмәдим» мүхәммәсинин мәзмунундакы һүгуги тәсәввүрләрин, анлајышларын вә дүшүнчәләрин формалашмасына көмәк едир. Ахы тәдрис просесиндә анлајышларын изаһы үчүн зәрури олан тәсәввүрләри формалашдырырыг вә бу тәсәввүрләр дә өз үмумиләшмәсини анлајышларла тапыр.

Әлбәттә, тәсәввүрләр формалашмагла анлајышлар үчүн өзүл гојулур. Анлајышлары формалашдыр-

Scanned with SCANNER

маг исә шакирдләриң тәсәввүрләрини инкишаф етдирир, зәнкинләшдирир вә конкретләшдирир. Шакирдләрин диггәтини өјрәнилән мөвзунун ичтимаи-сијаси мәзмунуна јөналдилмәси мәсәләни актуаллашдырыр. Илк бахышда нәзәрә чарпмајан вә сечилмәјән әламәтләри көрмәјә, сечмәјә көмәк едир ки, бу да шакирдләрин ичтимаи-сијаси дүнјакөрүшләринин билаваситә формалашмасына көмәк едир.

●

Вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинин ашыланмасы тәчрүбәсиндән

Адил БАҒЫРОВ

филолокија елмләри намизәди, Нахчыван МТИ-нин кабинет мүдири

Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин чаһаншүмул әһәмијјәтини мәктәблиләрә чатдырмагда онларын вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндә һуманитар фәнләрин, хүсусән әдәбијјат курсунун кениш имканлары вардыр.

Үмумијјәтлә, IV—X синифләрин әдәбијјат програмында шакирдләрин тәрбијәсиндә мүстәсна рол ојнајан әдәби гәһрәманларымыз әз дејилдир. Бу чәһәтдән IV синифдә С. Вурғунун «Гызыл шаһинләр», Ә. Мәммәдханлынын «Буз һејкәл», В. Катајевин «Алај оғлу», V синифдә М. С. Ордубадинин «Сержант Иванов адына көрпәләр еви», VI синифдә Б. Полевојун «Әсл инсан һаггында повест», И. Гасымов вә Һ. Сеидбәјлинин «Узаг саһилләрдә», VII синифдә С Рүстәмин «Гафурун гәлби», А. Фадејевин «Кәнч гвардија», Б. Ваһабзадәнин «Учун, нәғмәләрим», X синифдә М. Раһимин «Ленинград көјләриндә», С. Рүстәмин «Ана вә почталјон» вә башга сәнәткарларын мүһарибә мөвзусунда јаздыглары бир сыра әсәрләрин гәһрәманлары бу күн шакирдләримиз үчүн гәһрәманлыг өрнәји, мәрдлик, шүчаәт мәктәбидир. Бу гәһрәманлыглары шакирдләрә чатдырмаг, онларда Вәтәнә мәһәббәт һиссини аловландырмаг илк нөвбәдә мүәллимләрдән јүксәк педагожи усталыг вә исте'дад тәләб едир.

Мухтар республикамызда бу имканлара малик бачарыглы габагчыл мүәллимләримиз чохдур. Онлар Бөјүк Вәтән мүһарибәсинә һәср олунмуш әсәрләрин тәдрисиндә шакирдләрә вәтәнпәрвәрлик һиссинин ашыланмасына чидди фикир верирләр. Белә мүәллимләр социалист Вәтәнин мүдафиәси һаггында Ленинин тә'лимини, «1941—1945-чи илләрин Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет халгынын гәләбәсинин 40 иллији һаггында» Сов.ИКП МК-нын гәрарынын әһәмијјәтини шакирдләрә баша салырлар. Онлар Вәтән мүһарибәси иштиракчылары илә көрүшләр тәшкил етмәк, Вәтән мүһарибәсинә һәср олунмуш бәдии әсәрләр үзрә охучулар конфрансы вә диспутлар кечирмәк васитәсилә шакирдләримизә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсини усталыгла ашылајырлар. Инди мухтар республикамызын елә бир мәктәби, елә бир синфи олмаз ки, орада бөјүк гәләбәмизин 40 иллији мүнасибәти илә тәдбирләр кечирилмәсин, мүһарибә иштиракчылары, ҝочаман коммунистләр, әмәк гәһрәманлары илә көрүшләр тәшкил едилмәсин.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет халгынын тарихи гәләбәсинин чәсур оғул вә гызларымызын ганы баһасына баша кәлдијини шакирдләрә чатдырмаг, онларда Вәтәнә мәһәббәт һиссини артырмаг үчүн зәнкин тәчрүбә әлдә едән белә мүәллимләрдән бири Бабәк рајонундакы Дидивар кәнд орта мәктәбинин мүәллими, ССРИ халг мүәллими Исрафил Шүкүровдур. О, вәтәнпәрвәрликлә баглы әсәрләри тәдрис едәркән гејд едир ки, мүһарибәдә һәр бир совет адамынын голларына гүввәт, үрәкләринә мәтанәт, аддымларына сүр'әт верән Бөјүк Советләр өлкәсинә һәдсиз мәһәббәт һисси иди. Вәтәнпәрвәрлик һисси өзүнү Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә даһа бариз шәкилдә көстәрди. Совет халгынын вәтәнпәрвәрлији илә бирлији Һитлер алманијасынын мәһвинә сәбәб олду. Бу јенилмәз рәшадәтдә вәтәнпәрвәр оғул вә гызларымыз мисилсиз гәһрәманлыг нүмунәләри көстәрдиләр. Сонра Исрафил мүәллим командиринә атылан күлләни көксү илә дәф едән Гафур Мәммәдовун, фашистләрин вердији ән дәһшәтли ишкәнчәләрә дөзүб силаһ јолдашларыны әлә вермәјән Зоја Космодемјанскајанын, Адриатик дәнизи саһилләриндә мисилсиз икидликләр көстәрән Совет Иттифагы Гәһрәманы М. Һүсејнзадәнин вә б. гәһрәманлыгындан сөз ачыр вә вәтәнпәрвәрлик мәфһумунун әһәмијјәтини изаһ едир.

Тәчрүбәли мүәллим С. Вурғунун Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндәки јарадычылығындан бәһс едәркән «Мүсәлләһ әскәрәм мән дә бу күндән»—дејән шаирин мүрачиәтини мүһарибәјә һәср олунмуш бүтүн әсәрләри үчүн бир епиграф сечир. О гејд едир ки, мүһарибәнин илк күнләриндән раһатлыг тапа билмәјән, гәләбәјә бөјүк инамы олан халг шаири «Бу күн бир сүнкүдүр әлимдә гәләм»—дејәрәк далбадал беш ше'р јазыр. Мүһарибәнин 3-чү күнү С. Вурғунун јаздығы «Шәфгәт бачысы» ше'ри үрәкләрә мәлһәм кими јајылыр. Шаирин «Ананын өјүдү», «Москва», «Украјна партизанлары» кими одлу ше'рләри совет Вәтәнинә мәһәббәт, азғын һитлерчиләрә исә гәзәб вә нифрәт һиссини гат-гат артырыр.

Мүәллим С. Вурғунун јарадычылығындан бәһс едәркән көстәрир ки, шаирин әсәрләриндән мә'нәви гида алан азәрбајчанлы дөјүшчүләри ата-бабаларымызын адына лајиг гәһрәманлыг нүмунәләри көстәрирдиләр.

Исрафил мүәллим Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусунда јазылан әсәрләри тәдрис едәркән шәхсән иштирак етдији, шаһиди олдуғу мүһарибә сәһнәләриндән, хүсусән Чехословакија, Мачарыстан, Румынија вә Болгарыстанын һитлерчиләрдән азад олунмасында гәһрәман совет дөјүшчүләринин көстәрдикләри икидликдән дә сөһбәт ачыр, чијин-чијинә вурушан оғул вә гызларымызын чәсурлуғу, мәтанәти һагда мараглы епизодлар данышыр.

Тәдрис просесиндә мүәллимин мүрачиәт етдији фактлар шакирдләрдә Вәтәнә мәһәббәт һиссини даһа да артырыр, онлар һәр гарыш торпағымыз үчүн чанларыны гурбан верән гәһрәманларын өлмәзлијинә әмин олурлар.

Ордубад рајонундакы Вәнәнд кәнд орта мәктәбинин мүәллими Һәмидә Мәммәдова V синифдә Муса Чәлилин «Гушчуғаз» ше'ринин тәдрис едәркән Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин чәсур дөјүшчүләри һаггында шакирдләрә мараглы мә'луматлар верир, VII синифдә Б. Ваһабзадәнин «Учун, нәғмәләрим» әсәринин тәдриси заманы шакирдләрдә вәтәнпәрвәрлик мотивләрини күчләндирмәк мәгсәди илә, о ше'ри охумаздан әввәл мүһарибәдә Муса Чәлилин иштирак етмәси вә гәһрәманлыгла һәлак олмасы һаггында онларын биликләрини јада салыр вә шаирин ашағыдакы фикрини изаһ едир. «Мән өлүмдән горхмурам. Бу бош сөз дејил, бир һәгигәтдир. Әкәр мән сағлығымда фајдалы бир иш көрмүшәмсә, әкәр бу һаггы газанмышамса, нә үчүн өлүмдән горхум. Һәјатын әсл мә'насы будур: Елә јаша ки, өләндән сонра өлмә. Лакин Вәтән үчүн өлмәк лазымса, белә шәрәфли өлүм нәсибим олсун».

«Учун, нәғмәләрим» әсәрини охујуб баша чатдыгдан сонра шакирдләр дәрк едирләр ки, Вәтән уғрунда фәдакарлыға һазыр олан, Вәтә-

Scanned with MOBILE SCANNER

ни горујан, мәрдликлә өлән, әсл совет адамы олан М. Чәлил мә'нәви чәһәтдән саф, јүксәк әхлаги кејфијјәтләрә малик бөјүк гәлбли инсандыр. Шакирдләр бу гәнаәтә кәлирләр ки, мәсләк вә әгидә јолунда дөјүшән, Вәтән јолунда чанларыны гурбан верән гәһрәманлар һеч заман өлмүрләр! Демәли, Муса Чәлил дә әбәди јашајачаг. Мәһз буна көрәдир ки, шаирә өлүмүндән сонра, 1956-чы илдә Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилмиш, «Моабит дәфтәри» китабы Ленин мүкафатына лајиг көрүлмүш, Казан шәһәриндә она әзәмәтли һејкәл гојулмушдур. Муса Чәлилин ады гәһрәманлыг, мәрдлик символуна чеврилмишдир.

Бу изаһатдан сонра синфә ашағыдакы суаллара мүрачиәт едән мүәллим шакирдләрдә дәрин вәтәнпәрвәрлик һиссини ојатдығына әмин олур.

— Әсәр нә үчүн «Узун, нәгмәләрим» адландырылмышдыр?

— Муса Чәлил Вәтәнини нә үчүн севирди?

— Шаирин Муса Чәлилә мүнасибәти нечәдир?

— Муса Чәлили әбәди јашадан нәдир?

— Бу күн, гәләбәмизин 40 иллијини бајрам етдијимиз күнләрдә сиз Муса Чәлили нечә јад едирсиниз?

Һәмин дә мүәллимә «Кәнч гвардија» әсәрини тәдрис едәркән Олег Кошевој, Иван Земнухов, Улјана Громова, Серкеј Тулениң, һәмјерлимиз Әли Дадашов вә б. кәнч гвардијачыларын икидлијиндән сөз ачыр. Азғынлашмыш фашистләрин гәраркаһын комиссары Олег Кошевоја вердикләри ишкәнчәләр нәтиҹәсиндә онун сачынын ағармасы, Серкеј Туленинин голуну буруб сындырмалары, көзләри өнүндә анасына едилән зүлм, Улјана Громованың күрәјиндән бешкушә улдуз кәсиб чыхармалары, Лјуба Шевтсованын диз чөкмәдән күлләнин көзләри баха-баха алнына вурулмасына разы олмасы—кәнч гвардијачыларын ишкәнчәләрә, ағласығмаз зүлмләрә дөзмәләри, дири-дири шахтанын дәрин гујуларына атылсалар да тәслим олмамалары мәктәблиләрдә вәтәнпәрвәрлик гүруруну гат-гат артырыр.

Вәнәнд кәнд орта мәктәбин мүәллими Офелја Мәммәдова X синифдә мүһарибә мөвзусундакы әсәрләрин тәдрисиндә мүһазирә үсулундан истифадә едир. Сов.ИКП МК-нын апардығы ардычыл сүлһ сијасәти һаггында, Совет дөвләтинин бејнәлхалг аләмдәки нүфузу барәдә сөһбәт ачыр вә шакирдләрин диггәтини мүһарибәјә һәср олунан әсәрләрин гәһрәманларына чәлб едир, онларын бөјүк вәтәнпәрвәр кими јетишмәсинин сәбәбләрини кениш изаһ едир.

Мүәллимләримиз јалныз тәдрис материаллары илә кифајәтләнмирләр. Онлар әлавә материаллардан—һәјати фактлардан, күндәлик мәтбуатдан, радио, кино, телевизија верилишләриндән, сәркиләрдән, архив сәнәдләриндән, екскурсијалардан, Вәтән мүһарибәси иштиракчылары илә кечирилән көрүшләрдән вә с. мәгсәдјөнлү истифадә едир вә шакирдләрин һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндә мүсбәт нәтиҹәләр әлдә едирләр.

●

Фе'лләрин чохмә'налылығы үзәриндә иш

Бајрамәли АСЛАНОВ

Лерик рајонундакы Анзолу кәнд сәккизиллик мәктәбин мүәллими, баш мүәллим

Мәктәб ислаһатынын әсас вәзифәләриндән бири тә'лим-тәрбијә ишинин кејфијјәтини јүксәлтмәкдән ибарәтдир. Бу ваҹиб мәсәлә илә әлагәдар ислаһатын онунчу бәндиндә дејилир: «Совет мәктәбинин

ән мүһүм, даими вәзифәси бөјүмәкдә олан нәслә елмләрин әсаслары үзрә дәрин вә мөһкәм биликләр вермәк, һәмин биликләри тәчрүбәдә тәтбиг етмәк вәрдишләри вә бачарығы ашыламаг, материалист дүнјакөрүшү формалашдырмагдыр». Ислаһатда «һәр бир фәнн вә синиф үзрә шакирдләрин јијәләнмәли олдуглары бачарыг вә вәрдишләрин оптимал һәчмини мүәјјән етмәк» тәләби хүсуси олараг гејд едилмиш, тә'лимин сәмәрәлилијинин артырылмасы мүәллимләр гаршысында әсас вәзифәләрдән бири кими гојулмушдур. Бүтүн бунлар тә'лим просесини бүтөвлүкдә оптималлашдырмағы, јә'ни ишин фајдалылығы үчүн ән әлверишли варианты сечмәји тәләб едир.

Шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафыны көстәрән ән мүһүм әламәтләрдән бири онун көзәл нитг мәдәнијјәтинә малик олмасыдыр. Зәнкин лүғәт еһтијаты олан шәхс өз фикрини ардычыл, дүзкүн, сәрбәст шәкилдә јазылы вә шифаһи ифадә етмәкдә чәтинлик чәкмир. Шакирдләрдә сөзә һәссас мүнасибәт һиссинин тәрбијә едилмәси, онларын лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси бүтүн тә'лим фәнләри илә бағлыдыр. Бу чәһәтдән Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләри әвәзедилмәз имканлара маликдир.

Халг шаири Б. Ваһабзадә мәгаләләринин бириндә јазыр: «Сөз фикрин ифадә васитәси олдуғу үчүн фикир кими, сөзүн дә мә'на дәринлији, мәзмун рәнкарәнклији һүдудсуздур. Сөз мүхтәлиф тәрәфләрдән мүхтәлиф рәнкдә көрүнә биләр» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1 јанвар, 1983).

Дилимизин үслуби рәнкарәнклији, образлылығы, емосионаллығы биринчи нөвбәдә сөзләрин чохмә'налылығында өзүнү көстәрир. Чохмә'налылыг ән чох сөзүн мәтн дахилиндә мә'чази мә'нада ишләнмәси васитәсилә јараныр. «Сөзүн чохмә'налылығы онун елә бир хүсусијјәтидир ки, ејни бир сөз үмуми дајаг мә'насы илә бирләшән бир нечә мә'наја малик олур» (В. И. Кодухов, Лексико-семантическије группы слов. М., 1955, сәһ.24). Чохмә'налылыг тарихи һадисәдир. Чәмијјәтин инкишафы илә бағлы олараг дилимиздәки сөзләрин әксәријјәти јени-јени мә'налар газанмышдыр.

Чохмә'налы сөзләрин дилдәки ролу тә'лим просесиндә дә онлара диггәт јетирмәји тәләб едир. Бунун нәтиҹәсидир ки, тәкмилләшдирилмиш програмда тәкмә'налы вә чохмә'налы сөзләрин тәдрисинә хүсуси саат ајрылмышдыр. Ајры-ајры нитг һиссәләринин өјрәдилмәси заманы да бу иши нәзәрдән гачырмаг олмаз. Чүнки сөзләрин мә'на инчәликләри чохмә'налылыг васитәсилә үзә чыхыр. Шакирдләрин лүғәт еһтијаты чохмә'налы сөзләрдә ифадә олунан јени-јени мә'налар һесабына зәнкинләшир. П. П. Иванов чохмә'налы сөзләрин дилдәки ролуну јүксәк гијмәтләндирир. О, дилин лүғәт зәнкинлији илә шакирдләрин танышлығыны чохмә'налы сөзләр үзәриндә дә ишлә башламағы фајдалы һесаб едир (бах: Словарнаја работа на уроках руссково јазыка в V классе, Учпедгиз, М., 1954, сәһ.7). Бу мәсәлә илә әлагәдар Е. В. Бунејева јазыр: «Мүасир мәрһәләдә шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинә артан тәләбләрлә әлагәдар олараг, онларын лүғәт еһтијатларынын тәкчә кәмијјәтинә көрә дејил, һәм дә кејфијјәтинә көрә зәнкинләшдирилмәси үзәриндә иш апармаг лазымдыр. Ушаглара артыг мә'лум олан сөзләрин чохмә'налылығыны ачыб көстәрмәк чох ваҹибдир» (Русскиј јазык в школе, 1981, № 5, сәһ.32.).

Дилимизин нитг һиссәләри системиндә фе'лләр харичи тә'сирләрә аз мә'руз галан нитг һиссәси кими диггәти чохдан чәлб етмиш, кениш тәдгиг олунмушдур. Бу нитг һиссәсинә дахил олан сөзләрин бир гисми мә'на тутумларынын зәнкинлији, үслуби рәнкарәнкликләри илә сечилир. Фе'лләрдә чохмә'налылыг башга нитг һиссәләри илә мүгајисәдә даһа чох тәзаһүр едир. «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»ндә ачылмаг фе'линин 33, бурахмаг фе'линин 28, бағламаг фе'линин 21, дүшмәк фе'линин 43 вә с. мә'насы

Scanned with MOBILE SCANNER

мисаллар васитәсилә изаһ едилир. Дилимиздәки башга фе'лләрин дә әксәријјәти чохмә'налыдыр.

Фе'лләрин лексик-семантик тәһлили көстәрир ки, шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үчүн бу нитг һиссәсинин тә'лиминдә чохмә'налылыг үзәриндә ишә дә мүәјјән диггәт јетирилмәлидир.

Азәрбајчан дилиндән тәкмилләшдирилмиш програма көрә «Фе'л» бәһси үзрә әсас мөвзулар V синифдә өјрәдилир. Әввәлки дәрсликдә (А. Ахундов, Б. Әһмәдов. Азәрбајчан дили. V синиф үчүн, Маариф, Бакы, 1983) фе'лин чохмә'налылығы илә шакирдләри практик шәкилдә таныш етмәк үчүн бир чалышма белә јохдур. Бәлкә дә, дәрслијин һәчми буна имкан вермәмишдир. Һәр һалда буну бир һәгигәт кими нәзәрә алмаг лазымдыр ки, габагчыл мүәллимләрдән бир чохунун да е'тираф етдији кими, дәрсликдәки чалышмалар азлыг едир.

Фе'лләрин чохмә'налылығы үзәриндә иш үчүн биринчи нөвбәдә сөзләрин сечилмәси принсипини мүәјјәнләшдирмәјә чалышдым. Бу заман сечдијим лексик ваһидләрин мә'на тутумунун зәнкинлијини, јә'ни даһа чох мә'нада ишләнә билмәсини әсас көтүрдүм. Изаһ етмәјә еһтијач јохдур ки, дилдә сөз нә гәдәр чох мә'на билдирмәјә маликдирсә, бу, онун нитгдә ишләнмә даирәсинин кенишләндијини көстәрир. Практики иш заманы бу мәгсәдлә 46 фе'лдән истифадә етдим. «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»ндә һәмин фе'лләрдән һәр биринин чохмә'налы сөз кими ән азы 6 мә'насы көстәрилмишдир. Иш просесиндә чохмә'налы фе'лләрин нитгдә даһа чох ишләнән мә'наларынын мәнимсәнилмәсинә чалышырам.

Фе'лин тәдрисиндә чохмә'налылыгла бағлы иш үчүн сечилмиш чалышмалар мүәјјән системдә бирләшмәли, бир-бирини тамамламалыдыр. Бу мәгсәдлә тәртиб етдијим чалышмаларда ашағыдакы тәләбләри әсас тутурам:

1) Верилмиш чүмләләрдә чохмә'налы сөзүн ифадә етдији мә'налары шифаһи шәкилдә ајдынлашдырын. 2) Тәркибиндә чохмә'налы фе'лләр олан сөз бирләшмәләрини чүмләләрдә ишләдин. 3) Мәтн дахилиндә чохмә'налы сөзләрин ифадә етдикләри мә'налара ујғун синоним вә антонимләр сечин. 4) Чохмә'налы фе'лләрин мүхтәлиф мә'наларына ујғун сөз бирләшмәләри тәртиб един. 5) Верилмиш чохмә'налы фе'лләри чүмләләрдә ишләдин (ифадә етдикләри мүхтәлиф мә'наларына ујғун) вә с.

Чохмә'налы фе'лләр үзәриндә ишә дидактиканын асандан чәтинә, садәдән мүрәккәбә принсипинә әсасланараг башлајырам. Биринчи нөвбәдә чохмә'налы фе'лләрин ифадә етдикләри мә'налары бир-бириндән фәргләндирмәји бачармаг вәрдишини ашыламаға чалышырам. Чүнки шакирд чох вахт ејни сөзү илкин, даһа чох ишләнән мә'насында мүхтәлиф чүмләләрдә ишләтмәклә, буну чохмә'налылыг һесаб едир. Лүғәт иши илә әлагәдар гаршымызда дуран әсас мәгсәд исә әлавә мә'наларын мәнимсәнилмәсидир. Она көрә дә илкин мәрһәләдә мә'нанын фәргләндирилмәсинә хидмәт көстәрән чүмләләрдән, мәтнләрдән истифадә фајдалыдыр.

Чохмә'налы фе'лләр ишләдилмиш чүмләләр үзәриндә иши әввәлчә шифаһи апарыр, тәртиб етдијим мәтндән мүшаһидә материалы кими истифадә едирәм. Шифаһи чалышмалар вахтдан сәмәрәли истифадә үчүн даһа әһәмијјәтлидир. Һәмин бәһсә аид илк дәрсдә шакирдләри ашағыдакы чалышма үзәриндә ишләдирәм.

Верилмиш чүмләләрдә фе'лләрин ифадә етдикләри мә'налары ајдынлашдырмаға чалышын.

1. Бу күн јенә Гарача чобан дағa галхыб сүрүсүнү өрүшә јајмышды. (Әфган.) 2. Күләк онун ипәк телләрини ојнада-ојнада үзүнә јајмышды. 3. Почталјон тәзә хәбәри тезликлә кәндә јајмышды. 4. Сәһәр меһи бағчадакы рәнкарәнк чичәкләрин хош әтрини әтрафа јајмышды. 5. Күбра хала кичик хәмир күндәсини тәзәчә јајмышды. 6. Шиддәтли күләк нарын гуму мејданчаја јајмышды.

1. Гаравулчу мејвә бағынын әтрафына һәр күн дөрд дәфә доланырды. 2. Ананын тәсәввүрүндә чох вахт јеканә оғлу доланырды. 3. Зәһәрли илан јаваш-јаваш овсунчунун голуна доланырды.

Шакирдләр ајры-ајры чүмләләри охудугча онларын диггәтини јајмаг, доланмаг сөзләринин чохмә'налылығына чәлб едирәм.

Чохмә'налы фе'лләр үзәриндә иш шакирдләрин тәфәккүрүнүн инкишафына мүһүм тә'сир көстәрир. Ејни сөзүн ифадә етдији чох јахын мә'налары шакирд ајырд едә билирсә, бу иш онда сөзә мараг һиссинин даирәсини кенишләндирир. Мәсдәрин өјрәдилмәси заманы ушаглара ашағыдакы чалышманы тәклиф едирәм.

Верилмиш сөз бирләшмәләрини чүмләләрдә ишләдин.

Кабинетә кечмәк, трибунаја кечмәк, дәрс кечмәк, пионерә кечмәк; парча кәсмәк, ишығы кәсмәк, гапыны кәсмәк, чөрәји кәсмәк, сачыны кәсмәк, јолу кәсмәк.

Бу типли чалышмаларда чохмә'налылыг сөз бирләшмәләри тәркибиндә ајдын көрүнсә дә, шакирдләр онлары чүмләләрдә ишләтмәклә һәмин фе'лләрин мә'на фәргләрини конкрет шәкилдә мүәјјәнләшдирир, даһа јахшы дәрк едирләр.

«Фе'лин индики заманы»нын өјрәдилмәсиндә шакирдләри ашағыдакы чалышма үзәриндә ишләдирәм.

Верилмиш чохмә'налы фе'лләрин һәр бирини ифадә етдији мә'наларына көрә мүхтәлиф чүмләләрдә индики заманда ишләдин.

Ачмаг, бағламаг, калмәк, кетмәк.

Нүмунә: 1. Нәнә башындакы өрпәји ачыр.

2. Ағачлар чичәк ачыр.

3. Булдозерчи дағын дөшүндән јол ачыр.

4. Әли пәнчәрәни ачыр.

5. Нәнә сандығын гыфылыны ачыр вә с.

Чохмә'налы фе'лләрин ифадә етдији ән инчә мә'налары, үслуби чаларлары ајдынлашдырмагда онларын синонимләриндән истифадәнин дә ролу бөјүкдүр. Бу типли чалышмалары ушаглар һәвәслә јеринә јетирир; фе'лин һәр бир мә'насына ујғун тапылмыш синонимләр онларын лүғәт еһтијатыны артырыр. Һәмин чалышмалар васитәсилә шакирдләр мәтнә ујғун синонимләр сечилмәси илә практики шәкилдә таныш олур, онларда үслуби вәрдишләр инкишаф едир. Бу бахымдан «Фе'л» бәһсинә аид тәкрар дәрсиндә истифадә етдијим мәтнә диггәт јетирәк.

Чүмләләри охујун. Чохмә'налы фе'лләри сечиб јазын. Һәр бир фе'лин гаршысында чүмләдәки мә'насына ујғун синонимини гејд един.

1. Саатын әгрәбләри башларыны 12-нин үстүнә гојуб јатмышдылар (Анар).) 2. Сәһәрә јахын күләк јатды (Анар.) 3. Горугчу от тајасынын көлкәсиндә јатмышды. 4. Рүстәм ики ај хәстәханада јатды. 5. Сәс ешидән балыглар сујун дибинә јатдылар.

1. Сојуг һавада онун башына бир нечә дамла јағыш дүшдү. 2. Фәхрәддин тәјјарәдән парашүтлә дүшдү. 3. Достумун лотереја билетинә онунчу удушда «Волга» машыны дүшдү. 4. Узаг гәсәбәдә һеч бир танышы олмадығындан Фуад биринчи меһманханаја дүшдү. 5. Дағларда бу ил сојуглар тез дүшдү.

Нүмунә: 1. Јатмаг—дајанмаг, дурмаг.

Һәмин чалышма васитәсилә шакирдләр мәтн дахилиндә фе'лләрин үслуби имканларынын зәнкинлији илә, чохмә'налылығын јаратдығы рәнкарәнкликләрлә таныш олурлар. Бир чүмләдә јатмаг фе'линин әвәзедичиси кими чыхыш едә билән дајанмаг, дурмаг сөзләри, башга чүмләдә һәмин сөзә һеч чүр јанаша билмир, јә'ни синоними олмурлар. Чохмә'налылығын ән бөјүк «сирри» дә елә бундадыр.

Фе'лләрдә әсас мә'на илә мүгајисәдә мәчази мә'нанын кенишлијн, долғунлуғу, рәнкарәнклији изаһлы

Scanned with MOBILE SCANNER

лүғәтдә өз парлаг әксини тапмышдыр. Дил материалынын мәнимсәнилмәсиндә изаһлы лүғәтин әһәмијјәти вә ондан истифадә јоллары һаггында шакирдләрә мә'лумат верирәм. Бә'зи чохмә'налы фе'лләрин мә'наларынын ајдынлашдырылмасы заманы һәмин лүғәтдән истифадә едирәм. Мәсәлән, көтүрмәк фе'линин 16 мә'насы верилмишдир. Лүғәтдән һәмин сөзлә бағлы олан һиссәни охујур, шакирдләрә һәр бир мә'наја ујғун чүмләләр тәртиб етдирмәјә чалышырам. Бир нөв шакирдләр арасында јарыш башланыр, һәр бири охунан мә'наја ујғун даһа тез чүмлә тәртиб етмәклә јолдашларындан фәргләнмәк истәјир. Дәрсдә фәаллыг артыр, ушагларда јарадычы тәхәјјүл инкишаф етдирилир. Изаһлы лүғәт үзрә шакирдләрә чохмә'налылыгла бағлы ев тапшырығы да вермәк олар. Лакин бурада бир шеји гејд етмәји лазым билирәм ки, изаһлы лүғәт мәктәбләрдә чох аздыр.

Фе'лин тәдрисиндә чохмә'налылыгла әлагәдар апардығымыз ишләр барәдә мүмкүн гәдәр јығчам бәһс етмәјә чалышдым. Нәтичә кими ашағыдакылары сөјләјә биләрәм:

а) фе'лләрин чохмә'налылығы үзәриндә иш һәр бир мөвзунун вердији имкан нәзәрә алынмагла апарылмалы, бундан шакирдләри даһа да фәаллашдыран бир васитә кими истифадә олунмалыдыр;

б) бу ишләр шакирдләрин тәфәккүр фәалијјәтини инкишаф етдирир. Фе'лләрин лексик-семантик мә'налары дәриндән дәрк олунмагла, һәмин нитг һиссәси үзрә лүғәт ишләринин һәчми кенишләнир, кејфијјәти јүксәлир, үслуби вә орфографик вәрдишләрин формалашдырылмасы интенсивләшир.

●

«Хәнчәр» һекајәсинин өјрәдилмәсинә даир

Мирвари ИСМАЈЫЛОВА
Абшерон рајону, Мәммәдли кәнд орта мәктәбинин мүәллими

Өлкәмиздә халг маарифини даһа да инкишаф етдирмәк үчүн мәктәб ислаһаты илә әлагәдар гаршыја гојулан мүһүм тәдбирләрдән бири мәһз шакирдләрин тәдрис материаллары илә хејли јүкләнилмәсинин, програм вә дәрсликләрин мүрәккәбләшдирилмәсинин гаршысыны алмагдан ибарәтдир. Бу бахымдан тәкмилләшдирилмиш VII синиф әдәбијјат дәрслијинә халг јазычысы И. Әфәндијевин «Хәнчәр» һекајәсинин дахил едилмәси биз мүәллимләрин үрәјиндәндир. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр һекајәни бөјүк бир һәвәслә охујурлар. Бу синифдә шакирдләр јазычы вә шаирләрин һәјат вә јарадычылығы һаггында мә'луматлара да мараг көстәрирләр.

Һазырда VII синифдә истифадә едилән дәрсликдә әсәри тәдрис олунан јазычылар, о чүмләдән И. Әфәндијев һаггында верилмиш мә'лумат онун «Хәнчәр» һекајәсинин даһа марагла охунмасына чох көмәк едир.

Кәнч бир мүәллим кими ону да әлавә едим ки, јазычы вә шаирләр, һәмчинин И. Әфәндијев һаггында С. Вурғун, М. Һүсејн вә М. Арифин фикирләринин дәрслијә дахил едилмәси дә чох фајдалыдыр.

Бу һекајәнин бир әһәмијјәти дә ондадыр ки, шакирдләр шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләрини, тарихи гәһрәманлар һаггында јазылан бир сыра әсәрләри дә охумаға сә'ј көстәрирләр.

«Хәнчәр» һекајәсинин тәдриси заманы фәнләрарасы әлагәләрдән дә кениш истифадә етмәк олур. Мәсәлән, мән һекајәдә «Варфоломеј кечәси»ни хатырладаркән, Чәнуби Азәрбајчанда баш верән милли азадлыг мәсәләләриндән бәһс едәркән тарихә, тарих фәннинә мүрачиәт едир вә фәнләрарасы әлагә јарадырам.

Кириш мәшғәләсиндә «Хәнчәр» һекајәсинин тәдрисинә ајрылмыш илк саатда мүәллим тәрәфиндән чох мә'луматын верилмәси шакирдләрин диггәтинин јајынмасына вә гаршыја гојулмуш мәгсәддән узаглашмаға сәбәб олдуғу үчүн чалышырам ки, икинчи дәрәчәли мәсәләләрлә онлары јормајым.

Мән гејд едирәм ки, «Хәнчәр» һекајәсинин мөвзусу Иран Азәрбајчанындан көтүрүлмүшдүр. Чәнуби Азәрбајчанда јашајан һәмвәтәнләримизин — азәрбајчанлыларын азадлыг уғрунда мүбаризәси вә бунун һәјати-тарихи зәрурилијини шакирдләрә чатдырмаг үчүн чәрәјан едән һадисәләрлә бағлы, Пишәвәри һаггында, Сәттархан, Хијабани кими халг гәһрәманларынын азадлыг уғрунда мүбаризәси, севимли шаиримиз М. Ә. Сабирин Иран ингилабына һәср етдији ше'рләри вә с. барәдә мүхтәсәр мә'лумат верирәм. Хүсусән, халг гәһрәманы Сәттархан һаггында мә'лумат шакирдләр тәрәфиндән даһа марагла динләнилир. Онлара мә'лум олур ки, Сәттархан шәһәрин тичарәтлә мәшғул олан хырда буржуа тәбәгәләри вә азадлыгсевәр јарым мүстәгил көчәриләрлә әлагә сахлајан кәндли аиләсиндә бөјүмүшдүр. Ушаг икән Сәттархан да он минләрлә һәмјашыдлары кими ағыр кәндли әмәјинин ачысыны дадмыш, мал-гара отармыш, чүтчүлүк етмиш, мәктәбдә охуја билмәмишдир. Феодал һаким даирәләрә гаршы кортәбии мүбаризә нәтичәсиндә бөјүк гардашы Исмајыл вә чаван Сәттар һәбс едилмиш, гардашы е'дам едилмиш, Сәттар исә үч ај дустаг олмушдур. Бир мүддәт сонра о јенидән (Әрдәбилдә) узун мүддәтә һәбс едилмиш, лакин бир нечә ајдан сонра гачараг, Гарадағда кизләнмишдир. Чох кечмәдән онун әтрафына көнүллүләр топлашды вә Сәттарханын мүбаризәси күтләви үмумхалг характер алды.

Бундан сонра гејд едирәм ки, «Хәнчәр» һекајәсиндә узун илләр шаһ зүлмү алтында галан Азәрбајчан халгынын азадлыг уғрунда апардығы бу мүбаризә тәсвир едилир.

Һекајәнин охусу заманы шакирдләрин диггәтини варлы вә јохсул тәбәгәнин јашајыш тәрзиндә олан кәскин тәзада чәлб едирәм. «Иранын үзәринә горхулу хәјалларла долу кечәләр ендији заман тачирләр чијниндә әба, Кирман халчасы үзәриндә архајын сулу гәлјан чәкир. Јорғун-арғын кәндли исә пендир-чөрәк јејиб сабаһкы күнүнә, никаран һалда аллаһа дуа едир».

Әсәрдә парлаг бојаларла верилмиш тачирләрин дәбдәбәли, јохсул кәндлиләрин исә садә вә ағыр һәјатыны мүгајисә едән шакирдләр дәрк едирләр ки, халгын ачыначаглы вәзијјәти халгы—демократлары деспот шаһын һәр чүр зүлмүнә гаршы гәти мүбаризәјә сәсләјир. Мүтәрәгги зијалылар бу мүбаризәнин өн сыраларында кедирләр. Бу зијалылардан бири кәнч мүәллимә Судабәдир.

Сонра әсәрин ифадәли охусуна башлајырам. Мән чалышырам ки, шакирдләрин өзләрини дә ифадәли охуја чәлб едим. Чүнки белә олдугда шакирдләрин мәс'улијјәти даһа да артыр вә бу нитгин инкишаф етмәсинә, мүталиәјә марағы артырыр.

Һекајәдә бир сыра чәтин анлашылан сөз вә ифадәләр вар. Онларын әввәлчәдән изаһ едилмәси мәзмунун асанлыгла гавранмасына сәбәб олдуғуну нәзәрә алыб «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә (1984, №2) верилән мәгаләдә көстәрилән белә сөзләрин әввәлчәдән һазырладығым ири һәрфләрлә јазылан әјани вәсаити

Scanned with MOBILE SCANNER

јазы лөвһәсиндән асырам. Оху просесиндә мүәллимин көмәклији илә шакирдләр чох асанлыгла вәсаитдән истифадә едирләр.

Әсәрин тәдрисинә ајрылмыш илк саатда шакирдләр әсәрин мәзмуну илә там таныш олурлар.

Икинчи саатда әсәрин мәзмуну үзәриндә иш апарырам. Дәрсликдә верилән тапшырыг вә суаллар бу ишдә мәнә көмәк едир.

Мәсәлән, һекајәдә тәсвир олунан Судабә мүәллимәни өз сөзләринизлә сәчијјәләндирин.

Илдырыма мүнасибәтинизи әсәрдән кәтирилән нүмунәләр әсасында сөјләјин.

Сиз Судабәнин атасы Мәшәди Тағынын һәрәкәтләрини нечә гијмәтләндирирсиниз вә с.

Һекајә илә әлагәдар һазырладығым әлавә суаллара да шакирдләр дүзкүн чаваб верирләр. Мән һекајә әтрафында мүһакимә јүрүтмәк, фикир мүбадиләси кечирмәк мәгсәди илә мүбаһисәли шәраит јарадырам. Бу заман шакирдләр ашағыдакы мүлаһизәләри ирәли сүрүрләр. Судабә мүәллимә Азәрбајчан халгынын ән лајигли гызларындан бириднр. О, вәтәнпәрвәр, мәрддир, горхмаздыр, халгын азадлығы уғрунда чанындан кечмәјә һазырдыр. Хәнчәрлә әлагәдар Илдырымла сөһбәти көстәрир ки, Судабә мүәллимәни шакирдләри чох севир, она јохсул валидејнләр дә бөјүк һөрмәт едир.

Һекајәнин сонунда Илдырымың сәрһәнки өлдүрмәси көстәрир ки, о, чәсурдур, горхмаздыр, атасынын интигамыны хаин дүшмәндән алдығы үчүн һаглы олараг фәһр едир.

Илдырым иftихарла дедији «Атамын хәнчәри јанымда оланда һеч нәдән горхмурам»,—сөзләри Короғлунун Мисри гылынчыны хатырладыр, Гачаг Нәбини хатырладыр. «Вагиф» әсәриндә Елдар Мисри гылынчла фәхр етдији кими, Илдырым да атасынын хәнчәри илә фәхр едир.

Һекајәнин мәтни үзәриндә иш баша чатдыгдан сонра шакирдләр белә бир гәнаәтә кәлирләр ки, Судабә халгы, вәтәни үчүн мүбаризә едән вәтәнпәрвәрдир.

Шакирдләрин Судабә һаггында мүлаһизәләрини үмумиләшдириб әлавә едирәм ки, атасынын гәзәб вә е'тиразына бахмајараг Судабә халгы чәһаләтдән гуртармаг үчүн вар гүввәси илә чалышыр, халгла гајнајыб гарышыр. О, сәрраф гызыдыр, лакин азад фикирли, мәсләкиндән дөнмәјән, халгыны сонсуз мәһәббәтлә севән, онун истиглалијјәти уғрунда чанындан кечмәјә һазыр чәсарәтли бир кәнчдир. Атасынын гызыл-күмүш пулларла долу олан кисәләри Судабәни марагландырмыр, халгына хидмәт етмәји өзү үчүн шәрәф вә ән бөјүк хошбәхтлик сајыр. Шаһын, онун нөкәрләринин Азәрбајчан халгына етдији зүлм кәнч мүәллимәни сарсыдыр. Фарс забитиндән ешитдији «Көзәл гыздыр. Һејф ки, азәрбајчанлыдыр» сөзләри исә онун гәзәб вә нифрәтини гат-гат артырыр, милли гүрур һиссинин даһа да күчләнмәсинә сәбәб олур. Мүәллимәнин варлығыны үсјанкар бир е'тираз һисси бүрүјүр. Вәтән өвладларына дәрс вермәк, кәләчәкдә онлары өз вәтәнини, халгыны севән әсл вәтәнпәрвәр кими јетишдирмәк онун һәјат идеалына чеврилир. Судабә сәрраф атасынын «итин-гурдун ушағы» адландырдығы халгынын чыр-чындыр ичиндә олан јарычан көрпәләринин јорғун, лакин мараг долу көзләринә бахдыгда үрәји ағрыјыр, мәсләки вә әгидәси уғрунда мүбаризәдә гәтијјәти даһа да артыр.

Азәрбајчанча јазылмыш лөвһәләрин дәјишмәси, адамларын үзүндәки һәјәчан ону нараһат едир, лакин горхутмур. Чүнки о билир ки, кеч-тез халг өз азадлығыны әлдә едәчәк вә галиб кәләчәк.

Бу күнләрдә Судабәнин атасы Мәшәди Тағы һеч чүр архајын отура билмәзди. Демократ гызына көрә ону да ннчидәчәкләринин јәгин едән тачир Судабәни биртәһәр аралыг сакитләшәнәчән Теһрана көндәрмәк фикринә дүшүр. Судабәнин «Мән халг мүәллимијәм! Халг нә чүр, мән дә елә... Пис күндә мән ону гојуб дүшмән гәраркаһына гача билмәрәм!»—демәси атасыны сарсыдыр. Мәшәди Тағы јеканә гызыны өвладлыгдан чыхарыр, евдән говур, һәтта буну мүәјјән адамларын шаһидлији илә рәсмиләшдирир. Лакин Судабә һеч бир тәһлүкәдән горхмајараг ертәси күн дәрсдә «Азәрбајчан» нәғмәсини шакирдләрә охутдурур. Фарс забити—дүшмән гаршысында гүрур вә әзәмәтини итирмәјән кәнч мүәллимә шакирдләринә: «Һеч бир заман јаддан чыхармајын ки, бунлар бизим ән гәддар дүшмәнләримиздир»—дејәрәк гәзәбли бахышлары илә фарс забитини сүзүр.

Мән бурада һекајәдән ашағыдакы парчаны бир даһа шакирдләрә хатырладырам. «Бу заман Илдырымын бахышлары марыға јатыб өз ову үзәринә атылмаға һазыр олан пәләнк баласынын көзләри кими парлајыр. Шаһын нөкәрләри онун атасыны өлдүрмүшләр. Илдырым атасындан јадикар галан хәнчәри әзиз бир хатирә кими сахлајыр. Атасынын интигамыны алмаг фикри ону һеч вахт тәрк етмир. Будур, инди дә онун ады дилиндән дүшмәјән севимли мүәллимәни һәмин адамлар апарыр».

Илдырым севимли мүәллиминдән ајрылмағын нә гәдәр ағыр олдуғуну дујур. Онун гәзәби даһа да артыр. Артыг һеч бир гүввә Илдырымы өз фикриндән дөндәрә билмәз. О, вәтәнини, атасынын вә севимли мүәллимәсинин интигамыны алыр.

Әлавә етмәк истәјирәм ки, шакирдләр һекајәнин никбин бир руһла битмәсини, Илдырымын дүшмәндән интигам алмасыны бөјүк бир севинчлә гаршылајыр вә бу һадисәләрин кедишатындан доған кәркинлији арадан галдырыр.

Әсәрин тәһлили илә әлагәдар шакирдләрин биликләринин үмумиләшдирилмәсиндән сонра әсәрин тәдрисинә ајрылмыш сон саатда кәләчәк дәрсә «Хәнчәр» һекајәси һаггында мүлаһизәләрим» мөвзусунда иншa јазыја һазырлашмаларыны тапшырырам. Инша јазыларын нәтичәси көстәрир ки, гаршыја гојулан мәгсәдә наил олмушам. Шакирдләр Чәнуби Азәрбајчанда кедән милли мүбаризәни вә онун сәбәбләрини, халг иши уғрунда вурушан вә гәһрәманлыгла һәлак оланларын һеч заман унудулмадығыны өз сөзләри илә шәрһ едә билирләр.

Е'ТИБАР

Каман

Нәдән јаранмышдыр каманын
сәси,
Јандырыр инсаны аһ-наләси.
Нечә гүдрәтлидир дејирәм инсан,
Јаратмыш ағлыјла сирли бир
үмман.

Үрәк телләринин сүртүнмәсими?
Арзулар телләрә тохунур бәлкә.
Һаңам арзуларын бир нәғмәсими?
Бир гәлбин кирлеји охунур бәлкә.

Үрәјин ағлајан гәлбидир каман,
Анчаг гәлбин олар ағлар сәс
белә,—
Елә бил бир үрәк бөлүнән заман,
Онун өз үрәји кәлибдир дилә.

Нә олар динләјиб каман
сәсини
Үрәк парчалајыб гырмасын инсан.
Дејирәм дүнјада гој һеч бир кәсин
Үрәји олмасын ағлајан каман.

Scanned with PDF MOBILE SCANNER

Мүәллимләр јазырлар

Редаксијанын үнванына һәр ај Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдрисинә, бу фәнләрин тәдриси тәчрүбәсинә даир хејли материал көндәрилир. Бунларын бөјүк әксәријјәти—нисбәтән фәргләнәнләри мәчмуәнин имканлары дахилиндә чап олунуб охучулара чатдырылыр. Фәрәһли һалдыр ки, редаксија мүәллимләрдән даһа чох мәктублар алыр. Һәмин мәктубларда онлар башлыча олараг өз иш тәчрүбәләриндән, тә'лимин бу вә ја дикәр саһәсиндә әлдә етдикләри мүвәффәгијјәтләрдән сөһбәт ачыр вә бизим дә диггәти чәлб едән тәклифләр ирәли сүрүрләр.

Әли Бајрамлы шәһәр 11 нөмрәли мәктәбин мүәллими Мүбариз Ағајев редаксијаја көндәрдији «Фе'ли сифәт һаггында дәгиг анлајышы нечә јарадырам» мәгаләсиндә шакирдләрә фе'ли сифәт һаггында анлајыш верәркән әјаниликдән, дил фактларынын мүгајисәсиндән нечә истифадә етмәси барәдә данышыр. О көстәрир ки, һәлә мөвзунун тәдрисинә башламаздан әввәл, шакирдләрин диггәтини фе'лин вә сифәтин характер хүсусијјәтләрини чәлб едир, шакирдләр бу хүсусијјәтләри садалајырлар. Бундан сонра хүсуси әјани вәсаитдәки фе'ли сифәтләр тәһлил олунур, онларын хүсусијјәтләри мүәјјәнләшдирилир, мүвафиг нәтичә чыхарылыр. Верилмиш билик мүвафиг чалышмалар үзәриндә апарылан иш заманы даһа да мөһкәмләндирилир вә дәринләшдирилир.

Мүбариз мүәллим һаглы олараг гејд едир ки, фе'ли сифәт һаггында илк дәрсдә верилән анлајыш мүкәммәл олдугда бу грамматик категоријанын заманлара көрә груплашдырылмасыны шакирдләр асан мәнимсәјирләр; дил фактларыны мүгајисә едир, өзләри мүстәгил нүмунәләр сөјләјирләр.

Мүәллиф өз мәгаләсиндә фе'ли сифәт тәркибләри һаггында анлајышын формалашдырылмасы мәсәләсинә дә тохунур. Онун фикринчә, бу ишин мүвәффәгијјәти дидактик материалын мәгсәдәуғун сечилмәсиндән чох асылыдыр. Мүәллиф тәһлил вә мүсаһибәләрин апарылмасы үчүн ашағыдакы материалын мүнасиб олдуғу гәнаәтинә кәлир.

«1. О, республикамызын күндән-күнә көзәлләшдијини өз көзләри илә көрмәлидир. 2. Республикамызын көрмәли јерләри чохдур. 1. Бу күн гардашым кәләсидир. 2. Бәли, бусил көрүләсииләримиз даһа чохдур. 1. Атлы Н. Нәриманов јадикар галмыш гапотуку Фәридә бағышлады. 2. Ишчилик кечирмәк бизә әзиз В. И. Лениндән јадикар галмышдыр...»

Нәһајәт, Мүбариз мүәллим фе'ли сифәтләрин чүмләдә исимләшмәси һаггында шакирдләрә мүәјјән биликләр верилмәсинин практик әһәмијјәтиндән сөһбәт ачыр вә көстәрир ки, бу анлајышын верилмәсиндә дил фактларынын тәһлили башлыча шәртдир.

Ордубад рајонундакы Сабир кәнд орта мәктәбинин мүәллими Тағы Фәрәчов «Азәрбајчан дили дәрсләриндә проблемли ситуасијадан истифадә тәчрүбәсиндән» адлы мәгаләсиндә бу тә'лим методундан истифадәнин имканларындан сөһбәт ачмаға чалышмышдыр. О, мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәси, гошма вә с. мөвзулары тәдрис едәркән проблемли ситуасијадан мүвәффәгијјәтлә истифадә етмәсинә аид нүмунәләр кәтирмишдир. Тәәссүф ки, мүәллиф дәрсдә истифадә етдији дидактик ојунлары да проблемли ситуасија һесаб етмишдир. Мәкәр шакирдләрин гаршысына чыхарылан һәр чәтинлији проблемли ситуасија һесаб етмәк оларды?

Әлбәттә, мәгаләдә мүәллифин кәтирдији нүмунәләр диггәти чәлб едир, лакин бунлар бир нөв дидактик ојун характери дашымасы илә фәргләнир. Мәсәлән, мүәллим сөз вурғусунун әһәмијјәтини шакирдләрә чатдырмаг үчүн онлара тахтада ашағыдакы сөзләри јаздырыб гаршыја белә бир тәләб гојур: верилмиш сөзләрин һәр бириндә ики мә'на кизләнмишдир, онлары тапыб, чавабларынызы әсасландырын:

Јолла, күллә, тарла, балдыр, чәкмә, гырма, алма, долма, вурма, јарма.

Мүәллим Тағы Фәрәчовун редаксијаја даһа ики ејни адлы мәгаләси дахил олмушдур ки, бунларда мүәллиф иниша јазыларын апарылмасы саһәсиндә өз иш тәчрүбәсиндән данышылыр. «V—VII синифләрдә јарадычы иншаларын апарылмасы» адлы бу мәгаләләриндә (инша өзү јарадычы характерли јазы олдуғу үчүн ону јарадычы инша адландырмаг доғру дејил, иншаја шакирдләрин мүстәгил план тутмаларынын әһәмијјәтиндән, иншанын мүхтәлиф жанрларындан (тәсвири, нәгли, мүһакимә характерли), әмәк мөвзусунда апардығы иншалардан сөһбәт ачыр. Тағы мүәллимин хүсусән тәсвири характерли иншалардан кениш истифадә етмәси јахшы тәчрүбәдир. Тәәссүф ки, о, белә иншалары һансы мөвзуларда апардығыны гејд етдији һалда, мәгсәдә һансы јолларла наил олдуғуну, әлдә етдији нәтичәләри чох схематик шәкилдә изаһ етмишдир.

Мә'лум олдуғу үзрә, 1983-чү илин феврал ајындан Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин «Шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгләринә, јазы ишләринин апарылмасы вә дәфтәрләрин јохланылмасына верилән ваһид тәләбләр» адлы методик мәктубу мәктәбләрин истифадәсинә верилмишдир. Методист—мүәллим Һәсәнбала Мәммәдов (Гусар рајону) «Ваҹиб методик сәнәд вә онун һәјата кечирилмәсинин реал имканлары» адлы мәгаләсиндә һәмин сәнәддән тә'лим просесинин тәшкилиндә истифадәнин бә'зи мәсәләләринә тохунмушдур. Сәнәддә гејд олунур ки, сәһвләрин тәсһиһиндә мүәллим методик сәнәддә гејд олунан шәрти ишарәләрдән башга, дикәр даһа мүнасиб ишләрдән дә истифадә едә биләр. Буну әсас тутараг Һ. Мәммәдов тәклиф едир ки, сәһвләрин тәсһиһиндә әкс-әлагә блокундан истифадә етмәјә диггәт јетирилмәси чох әлверишли ола биләр. Һәмин блокда көстәриләнләрә әсасән шакирдләр өз сәһвләрини тапыб өзләри мүвафиг ишарәләрлә фәргләндирирләр. Мәсәлән, сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәси илә әлагәдар сәһвләринин һ һәрфи илә (һеча), бағлајычыларын јазылышында јол вердикләри сәһвләри б һәрфи илә (бағлајычы) вә с. ишарә етмәклә мүәјјәнләшдирирләр ки, бурахдыглары сәһвләр һансы гајдаларла бағлыдыр. Бу әлбәттә, јахшы тәчрүбәдир; сәһвләрин дәрк едилмәсини интенсивләшдирмәкдә вә арадан галдырмагла фајдалыдыр. Һ. Мәммәдов бурахылмасы еһтимал олунан һәр сәһвлә әлагәдар мүәјјән кодлар—шәрти ишарәләр мүәјјәнләшдирмишдир. О, зәиф шакирдләрин јазы ишләриндәки (имла, ифадә, инша) сәһвләри тапыб өзү дүзәлдир вә сәһифәнин һашијәсиндә сәһвә јол верилмиш гајданын үнванны (кодуну) гејд едир. Шакирд һәмин кодун әсасында өз сәһвинин характерини мүәјјән едир, дәрсликдән мүвафиг гајданы тапыб охујур. Орта сәвијјәли шакирдләрин јазыларында мүәллим сәһвин алтындан хәтт чәкмәклә кифајәтләнир, шакирд сәһвләрдән һәр биринин характерини мүәјјән едиб һашијәдә онларын кодларыны көстәрир. Һазырлыглы шакирдләрин јазыларында

Scanned with Mobile Scanner

исә мүәллим чох заман сәһви көстәрмир, сәһифәнин һашијәсиндә һәмин сәһвин кодуну гејд едир; шакирд өз сәһвини өзү тапыб дүзәлдир. Бу үсулла апарылан тәсһиһ ишиндә шакирдләрин мүстәгиллијини тәдричән артыр вә онлар бир мүддәтдән сонра өзләри бир-бирләринин сәһвләрини мүәллимин көмәји олмадан дүзәлдирләр.

Шамхор рајонундакы Планкәнд 1 нөмрәли мәктәбин мүәллими Сәјавуш Мәммәдовун «Будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрин тәдрисиндә мүгајисәдән нечә истифадә едирәм» адлы јазысында да диггәти чәлб едән чәһәтләр вар. О, чох доғру олараг belә нәтичәјә кәлмишдир ки, мүхтәлиф нөвлү табели мүрәккәб чүмләләри структур охшарлығына көрә бир-бири илә мүгајисәдә өјрәтмәк јахшы нәтичә верир, мәнимсәмәни хејли дәрәчәдә сүр'әтләндирир. Мәсәлән, о, тә'јин вә хәбәр будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрин өјрәдилмәсиндә бу кими нүмунәләр үзәриндә тәһлил апарыр:

Сона еләдир } ки, һамы ону севир.
Сона елә гыздыр }

Мәгаләдә бу кими нүмунәләрдән ибарәт хејли дидактик материал верилмишдир ки, бунлар, доғрудан да, табели мүрәккәб чүмләләрин өјрәдилмәсиндә әһәмијјәтлидир.

Бакыдакы 119 нөмрәли мәктәбин мүәллими Халидә Вәлијеванын да редаксијамыза көндәрдији «Орта мәктәб дәрслијиндә табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләри арасында мә'на әлагәләринин изаһында јол верилән нөгсанлар һаггында» мәгаләсиндә онун тәдгигатчылыга олан мејли ајдын һисс олунур. О, өз ахтарышларындан belә гәнаәтә кәлмишдир ки, табесиз мүрәккәб чүмләни тәшкил едән компонентләр арасындакы мә'на әлагәләрини садалама әлагәси адландырмаг даһа мәгсәдәујғундур. Онун фикринчә, «садалама әлагәли чүмләләри ики һиссәјә бөлмәк олар: 1) ејнизаманлы садалама, 2) ардычыл садалама. Ејнизаманлы садалама әлагәсиндә табесиз мүрәккәб чүмләнин бүтүн тәркиб һиссәләриндә ифадә олунан мәзмун ејни заман дахилиндә садаланыр; мәсәлән, Јер буғландыгча ағачлар пөһрәләнир, күлләр гөнчәләнир, тахыллар галхырды. (М. Ибраһимов); Ардычыл садалама әлагәсиндә исә табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләриндә ифадә олунан мәзмун ардычыл заман дахилиндә садаланыр; мәсәлән, Кениш отагда боја-бој стол гојулмуш, үзәринә исә гар кими аг бир сүфрә өртүлмүшдү (С. Рәһимов)». Мүәллифин бу фикри, јәгин ки, дәрслик мүәллифләринин диггәтини чәлб едәчәк.

Редаксијамыза дахил олан мәктубларын бир гисми дә шакирдләрдә әмәјә, пешәјә мәһәббәт ојатмаг саһәсиндә мүәллимләримизин иш тәчрүбәсиндәндир. Ағдам РХМШ методисти Пәриш Әләкбәрова, Газах рајону, Мусакөј кәнд мәктәбинин мүәллими Фазил Әлијев, Бакынын 18 нөмрәли мәктәбинин мүәллими, методист Нәчибә Мәммәдова, Лерик рајону, Һамарат кәнд мәктәбинин мүәллими Мирзәкиши Мирзәјев вә башгалары јазыларында шакирдләрин пешәјә, әмәјә истигамәтләндирилмәсиндә әдәбијјатын кениш имканларындан сөһбәт ачырлар. Мүәллимләр образларын дили илә шакирдләрдә әмәк адамларына һөрмәт вә мәһәббәт кими нәчиб һиссләрин ашыланмасында газандыглары тәчрүбәләри шәрһ едирләр. Мирзәкиши мүәллим дәрсдә «Иш адамын чөвһәридир», «Јазда чәкән зәһмәти гышда көрәр ләззәти», «Торпаг чөрәји илә, инсан әмәји илә», «Әмәк хошбәхтлијин ачарыдыр», «Бағ салан барыны јејәр», «Чәфа чәкмәзсән сәфа көрмәзсән» вә с. әмәклә бағлы аталар сөзләриндән истифадә етмәклә шакирдләрә баша салыр ки, әмәк инсаны учалдыр, она шан-шөһрәт кәтирир, елин севимлиси едир.

Кәнч нәслин һәртәрәфли инкишафында, дүнјакөрүшүнүн формалашмасында вә мә'нәви зәнкинлијиндә әдәбијјатын ролу бөјүкдүр. Ағчабәди рајону Тәзәкәнд «Комсомол» орта мәктәбин мүәллими Вагиф Аллаһвердијевин «Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин мә'нәви кејфијјәтләринин формалашдырылмасы», Ордубад рајону, Сабиркәнд орта мәктәбин мүәллими Тағы Фәрәчовун «Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин сосиалист бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијәси тәчрүбәсиндән», Лерик рајону, Чајруд кәнд мәктәбинин мүәллими, методист мүәллим Ләчәбәли Сејфуллајевин «Шакирдләрин сосиалист вәтәнпәрвәрлији руһунда тәрбијә едилмәси», Лачын шәһәр орта мәктәбин мүәллими, габагчыл маариф хадими Улдуз Әһмәдованын, 2 нөмрәли мәктәбин мүәллими Кифајәт Садыгованын јазылары да марағлыдыр. Кифајәт мүәллимә дәрсдә репродуктив методдан истифадә етмәклә шакирдләри јарадычы әмәјә алышдырыр. Хүсусән чалышыр ки, рабитәли нитгин инкишафында, әдәбијјатдан инша јазыларда, мүстәгил чалышмаларын ичрасында шакирдләрин јарадычылығы дујулсун. Мүәллимә дәрсдә «Фолклор лөвһәси»ндән истифадә етмәклә шакирдләри чохлу бајаты, аталар сөзләри, јанылтмачлар, сајачы сөзләри, һолаварлар вә с. таныш едир. «Нәср дағнгәләри»ни кечәркән исә онлары мүәјјән бир әсәри охумаға сөвг едир. Бу заман сөзлә вурғу, чүмлә, интонасија вә ритм, ејни заманда шакирдләрин көзәл нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәләри диггәт мәркәзиндә олур.

•

ФАКТЛАР, РӘГӘМЛӘР

☆ В. И. Ленинин Әсәрләри индијәдәк 63 өлкәдә, дүнјанын 130 халгынын дилиндә нәшр едилмишдир.

☆ Совет һакимијјәти илләриндә В. И. Ленинин Әсәрләри 122 дилдә 16.038 дәфә нәшр олунмушдур.

☆ В. И. Ленинин Әсәрләринин үмуми тиражы 617 милјон 886 мин нүсхәдир.

☆ Өлкәмиздә 1917-чи илдән 1982-чи иләдәк В. И. Ленинин Әсәрләри рус дилиндә 3.589 дәфә 449 милјон 869 мин нүсхә тиражла, харичи өлкә халгларынын дилиндә 5.014 дәфә 63 милјон 61 мин нүсхә тиражла нәшр едилмишдир.

☆ В. И. Ленинин Әсәрләринин там күллијјатына 9 мин сәнәд дахилдир. Бунлардан да 4.500-ү дөрдүнчү нәшрә дахил едилмәмишди. 1.070 сәнәд илк дәфә нәшр олунур. 1.000-дән чох сәнәд там шәкилдә илк дәфә дәрч едилир.

☆ В. И. Ленинин Әсәрләринин там күллијјатында Гафгаза, о чүмләдән Азәрбајчана аид 300-дән артыг сәнәд вардыр.

☆ ССРИ Елмләр Академијасынын Рус Дили Институту тәрәфиндән һазырланмыш В. И. Ленин дилинин бешчилдлик лүғәтинә 37.500-ә јахын сөз дахил едилмишдир. Мүгајисә үчүн дејәк ки, В. Шекспирин дилинә 15 мин, М. Сервантесин вә А. С. Пушкинин дилинә тәхминән 20 мин сөз дахилдир.

☆ В. И. Ленин лүғәтиндә рус дилинин һеч бир академик лүғәтинә дахил олмајан тәхминән 4 мин сөз вардыр.

☆ 1920-чи илдән 1984-чү иләдәк В. И. Ленинин Әсәрләри Азәрбајчан дилиндә 372 дәфә, 4 милјон нүсхәдән артыг тиражла чапдан чыхмышдыр.

Scanned with MOBILE SCANNER

Һәсәноғлудан Сәмәд Вурғуна гәдәр

Тофиг ҺАЧЫЈЕВ
филолокија елмләри доктору, профессор

Ленин милли сијасәти илә күндән-күнә чичәкләнән, әдәби, елми, сијаси күрсүләрдән әзәмәтлә вә аһәнкдарлыгла сәсләнән, кениш имканлы үмумиүјјәт васитәси вә дөвләт дили кими фәалијјәт көстәрән Азәрбајчан дилинин көкләри тарихин чох дәринликләринә кедир. Бу, Шәргин ән гәдим вә ән зәнкин дилләриндән биридир. Сон дөврләрин арашдырмалары көстәрир ки, Азәрбајчан дили јени ерадан әввәл I миниллијин орталарында халг дили кими гурулмаға башлајыр. Анчаг јазы шәклиндә дөврүмүзә кәлиб чыхан илк нүмунәси һәлә ки, XIII әсрдән әлимиздә олан ана дилли әдәби-бәдии материал бизә ики јөндә мә'лумат верир:

1) XIII әсрин әдәби дили һаггында.— Нүмунәләр көстәрир ки, бу дөврүн әдәби дили чох камил сәвијјәдәдир; бугүнкү дилимизин әсас лүғәт фондуну вә грамматик гурулушуну мүәјјәнләшмиш шәкилдә XIII әср мәнбәләриндә көрүрүк. Будур, Һәсәноғлу гәзәлләринин лүғәти: көнүл, гәмәр, үз, дилбәр, сәрвәр, сурәһи, бәдә, баш, мәст, шаһ, сән, заман, гијмәт, шәккәр, атәш, дилбәр, азад, чан, ич, сурәт, мә'на, дәфтәр, дувачы, садиг, бәндә, ол, јар, артыг, мән, сан, нечә, нә, чаг, һүсн, әсил, хош, шән, ширин, аг, уча, алчаг, ал, јүрәк, бир, даг, рәгиб, сирр, фәсл, о, бу, шылтаг, гапы, ит, јајлаг, јол, һәсрәт,јар, торпаг, ағач, јарпаг, бәндә, рәдд, әјирмәг, өлмәк, ејләмәк, кетмәк, ичмәк, гыјмаг, тутушдурмаг, јазылмаг, кәлмәк, әритмәк, сөјмәк, кечмәк, олмаг, алмаг, гојмаг, јанмаг, гышламаг, көммәк, бахмаг, дурмаг, битмәк, етмәк вә с.

Һәсәноғлу гәзәлләринин морфоложи көстәричиләри дә бугүнкү кимидир: мәнсубијјәт шәкилчиләри: -үм, -ым, -и; һал шәкилчиләри: -и, -дан, -үн, -да, -а, -ым (мәним), -дән; заман шәкилчиләри: -ды, -ди, -ыр, -әр; шәхс (хәбәр) шәкилчиләри: -әм, -дыр, -сән, -јәм, -үн, -сун; шәрт, инкар вә с. шәкилчиләри: -сә, -мә, -мәз; фе'ли сифәт, фе'ли бағламалар: ичтикими, тутушмајынча, әлинчәк; башга фе'ли формалар: олмаја, имиш, гыла, битә; гошмалар: -илә, илә вә с.

Әсрин әдәби дилинин синтаксис бахымындан да мүасир дилимизә нә гәдәр ујғун олдуғуна өтәри бир нәзәр салаг. Сөз бирләшмәләри: сән, ичдиким бадә, әсли јүчә, көнлү алчаг, чаным ичи, мәним јајлағым, мәним торпағым, сәнин бәндән вә с. Чүмләләр: Башымдан кетмәди һәркиз сәнинлә ичтиким бадә; сәнин илә хош кечәр чагым мәним; Гышладым гапында итләрин илә; Бу Һәсәноғлу сәнүн бәндәндүрүр; Аны рәдд етмә, јүзи агум мәним вә с.

Һәлә гәзәлләрин бәдии ифадә камиллијини демирәм; «Апарды көнлүмү бир хош...» гәзәлинә XIII—XV әсрләрдә түрк дилләриндә вә фарсча көркәмли шаирләр тәрәфиндән нәзирәләр јазылдығыны јада салмаг кифајәтдир (нәзирә дил-үслуб вә фикир-образ бахымындан ән камил сәнәт нүмунәләринә јазылырды). Јахуд «Нечәсән, кал еј јүзү агым мәним» мисрасы илә башлајан икинчи гәзәлиндән ики бејти Фүзули мисралары илә мүгајисә едәк:

Мән өлинчәк јолуна көмүн мәни,
Баха дурсунјара торпағум мәним,
Торпағымдан битә һәсрәтлә ағач,
Гыла зари чүмлә јарпағым мәним.
(Һәсәноғлу)

Вар һәр һалгеји-зәнчиримизин бир ағзы,
Мүттәсил вермәјә ифша гәми-пүнһанымызә.
(Фүзули)

Көрүндүјү кими, Мәчнунун өзүнү зәнчирләјиб Лејлинкилин гапысына кетмәсини Фүзули мүбалиғә илә, һәм дә сәмими, көзәл образла белә мә'наландырыр ки, ашигин (Мәчнунун) дәрдини налә чәкмәк үчүн бир ағыз кифајәт етмир, зәнчирин һәр һалгасы налә јајан бир ағыздыр. Бу табло-образы үч јүз ил әввәл ејни һазырчаваблыгла, ејни мүкәммәлликлә, Азәрбајчан дилинин мүтәһәррикалијиндән истифадә едәрәк Һәсәноғлу тәгдим етмишдир. Һәлә бу даһа јаныглыдыр: ашиг дејир ки, гәбрини јарын кечдији јолда салсынлар, торпағындан битән һәсрәтли ағач онун јарына бахыб минләрлә ағыз-јарпаглары илә инләсин.

XIII әср Азәрбајчан дили бу зәрифликдә, бу дәринликдә сөз сөјләмәјә гадир иди. Дөврүн башга бәдии нүмунәләри («Дастани-Әһмәд һәрами», «Гиссеји-Јусиф»), Ибн-Мүһәнна лүғәти ады илә мәшһур олан дил әсәри, һәмчинин XIII әср ермәни шаири Һованес Јерзингатсинин азәрбајчанча јаздығы «Танрым анасы Мәријәм» кәрајлысы вә «Сән мусурман молла гызы, Мән Һованес кешиш оғлу» ше'р-мүкалимәси һәмин камиллик сәвијјәсини, сабитләшмиш дил мәнзәрәсини бир даһа тәсдигләјир.

2) Өзүндән әввәлки дөврләрин дил сәвијјәси барәдә тәсәввүр јарадыр.—XIII әсрин башланғычында әруз вәзнли классик ше'рин жанр тәләбләринин кәрәјинчә едәјән, үслуб чаларларына ајрылан, бәдии дүшүнчәни јүксәк һисс сәвијјәсинә галдыран, Шәргин гәдим, зәнкин әдәби дилләри илә јарыша киришән («рәгабәтә чыхан» да демәк олар) бу дил һәмин әдәби-бәдии мәзмунуну бирдән-бирә газана билмәзди; һәмин долғунлуға чатмаг үчүн әсрләрлә јазылы ишләнмә, чилаланма јолу кечмәли иди. Гәдим јарадычылыг нүмунәси олан «Дәдә Горгуд» китабынын дили бу фикри бир даһа тәсдигләјир. Јени ерадан әввәлинми, биринчи миниллијин орталарынынмы мәһсулудур, фәрги јохдур, бу шәффафлыг ән азы миниллик чилаланманын, јонманын, сығалламанын ишидир:

Һәрзә-мәрзә сөјләмә, мәрә итим кафир!
Алтымда ал ајрығым нә бәјәнмәзсән.
Сәну көркү ојнар.
Әјнимдәки дәмир донум чијним гысар.
Гара полад үз гылычым гынын дограр—

дөјүшкән дилдир, дөјүш диландир. сәртдир; нифрәт үчүн дејилән «итим кафир» сәррәст сечилиб; гылынчын итилијини, кәсәрлилијини билдирмәк үчүн ишләнән «гылынчым гыныны дограр» ифадәси вуруш әһвалы јарадыр; һәм дә бу мүбалиғә о демәкдир ки, о заман «гылынч гыныны кәсмәз» мәсәли дә олуб вә икид бу сөзү онун мүгабилиндә дејиб. «Гылынчым гыныны дограр» вә «гылынч гыныны кәсмәз» чүмлә ифадәләри ики чәбһә-тәрәф кими фикрән үз-үзә дурур. Бу ики синтактик тәзаһүрү фәргләндирән «дограр» вә «кәсмәз» фе'лләрдир. Ејни замандадыр, анчаг бири тәсдигдир, бири инкар. О бири тәрәфдән, «кәсмәк» сөзүнүн мә'насында хәфифлик, «доғрамаг»ын мә'насында сүрәклилик вар. Сәс тәркибиндәки фәрг дә бу лүғәти мә'наларын тәзадыны габарыглашдырыр: галын саитләр «доғра» сөзүнү курлашдырыр, инчә саитләр «кәсмәз» сөзүнү инчәлдир. Беләликлә, гылынч дөјүшү ики сөзүн рәгабәтләриндән башланыр вә дөјүшгабағы психоложи шәраити [illegible]кләјир—дүшмәнин гулағында «гылынчым гыныны доғрар» мүбалиғәси

Scanned with MOBILE SCANNER

һәгигәт ваһимәси јарадыр вә онун курултусунда «гылынч гынын кәсмәз»ин реаллыгы ешидилмәз олур. Улу бабаларымыза ити гылынчлары илә бәрабәр, кәсәрли дилләри дә һавадар чыхыб! Анчаг бу дил өз һәзиниліјн, зәрифлиіјн, јумшаглыгы илә даһа чох өјүнүб:

«Гурулу јаја бәнзәр чатма гашлым, Гоша бадам сығмајан дар ағызлым, Күзалмасына бәнзәр ал јанаглым».

Бу бәнзәтмәләрин бәдии һазырчаваблығына, табло кәзәллијинә, ифадә еластиклијинә, бурадакы садәлијин шаиранәлијинә, лексик вә грамматик тәркибин тәмиз азәрбајчанчалығына Мәһәммәд Фүзули дә, Молла Пәнаһ Вагиф дә, С. Вургун да гибтә едәр. Јалныз ана дили материалы илә верилән бу бәдиилик XIII јүзиллијә гәдәрки Азәрбајчан халг дилинин күчүнә ишарә етмәклә әсрин бәдии сәнәтинин һансы үнсијјәт бүнөврәсиндә јүксәлдијини нүмајиш етдирир.

XIV әср әдәби дилимиз барәсиндә ән әһатәли мә'луматы шаир вә дөвләт башчысы газы Бүрһанәддинин «Диван»ындан алырыг. Бу дилдә бәдиилик вә хәлгилик ејни дәрәчәдә өлчүлүр: «Дедим ки, ләбин. Деди: нә ширин сөјләр! Дедим ки, белин. Деди: нә нарын сөјләр». Газы Бүрһанәддинин дөвләт башчысы олмагла гүввәләри өз әтрафында чәмләшдирмәк үчүн бәдии сөздән тәблиғат васитәси кими истифадә етмәк вә тәблиғат хатиринә хәлги јазмаг иши бир ән'әнәјә чеврилди, XV әсрдә Чаһан шаһ Һәгиги, XVI әсрдә Шаһ Исмајыл Хәтаји һәмин јолу сахлајырдылар.

XIII—XIV әсрләрин дил инкишафы Нәсиминин сәнәти илә даһа да камилләшди. Онун сәнәт дилинин тимсалында Азәрбајчан дили бәдии вә елми фикир ифадәчиси имканларыны бирләшдирир вә факт будур ки, шаир ана дилини Шәргин гәдим, зәнкин әдәби дилләри сајылан әрәбчә вә фарсча илә јарыша гошур, Азәрбајчан дилинин дәрин елми фикир вермәк имканыны образлы шәкилдә Шәргдә муәммалар, кизли мә'налар дилинә тәшбеһ кәтирилән «мәнтигүт-тејр»лә, биздә халг арасында һәмин мәгамда «гуш дили» адланан анлајышла мүгајисә едир;

Һич кимсә Нәсими сөзүнү кәшф
едә билмәз,
Бу, гуш дилидир, буну Сүлејман
билир анчаг.

Өз фәлсәфәсини зәнкин елм дили олан әрәбчәдә јазан һүруфиләрин идејасы азәрбајчанча да ифадәсини долгунлугла тапа билирсә, һәгигәтән бу, «гуш дили»дир.

Нәсиминин бөјүк хәләфи Фүзули исә дил програмыны белә е'лан етди: «Елмсиз ше'р әсассыз дивар олур, әсассыз дивар гајәтдә бие'тибар олур». Бу о демәкдир ки, Фүзули Азәрбајчан дилинин имканларына даһа инамла бахыр; шаир буну өз сәнәтиндә тәчрүби чәһәтдән нүмајиш етдирди. Көзәл сәнәт дилиндә сөзүн чохмә'налылығындан усталыгла истифадә едән Фүзули ејни заманда дилин мә'на-ифадә имканлары һаггында дүрүст елми фикир сөјләјир:

Хазини-кәнчинеји-әсрардыр,
һәрдәм чәкәр.

Фүзули Азәрбајчан әдәби дилинин јүксәк елми, бәдии ифадәчилијини көстәрмәклә јанашы, һәм дә јери кәләндә садә халг дилиндә данышмағы бачарыр:

Тәмкини чүпүна гылма тәбдил,
Гызсан, учуз олма гәдрини бил.
Һәр сурәтә әкс кими бахма
Һәр көрдүјүнә су кими ахма.
Јахуд:
Шаһбан бахышлы, аһу көзлү,
Ширин һәрәкәтли, шәһд сөзлү.

Азәрбајчан дилинин бүтүн гүдрәтини үзә чыхармагда бөјүк мүасири Шаһ Исмајыл Хәтаји Фүзулијә имкан јаратды; о, Азәрбајчан дилини дөвләт дили етди, бу дили бејнәлхалг јазышмада, орду сәрәнчамлары вермәкдә ишләтди. Көрүнүр, шаһ, көзәллијини, ширинлијини көрүб, она инаныб сарајын гапысыны бу дилин үзүнә ачмышды. Бу дил ону шаир етди, бу дилин сафлығы онун да ше'рләриндә чағлады.

Гыш кетди, јенә баһар кәлди,
Күл битди вә лаләзар кәлди.
...Аг донуну кејди јасәмәнләр...

Ашыг ше'ринин дирчәлмәсиндә дә Хәтајинин дил сијасәтинин ролу аз олмады. Шаһ Исмајыла мәктубла мүрачиәт едән Ашыг Гурбанинин бу ше'р дили нечә дә бүкүнкү кими сәсләнир:

Салланa-саллана кедән Салатын,
Кәл елә салланма, сөз дәјәр сәнә,
Ал-јашыл кејиниб дурма гаршыда,
Сағын бәднәзәрдән, көз дәјәр сәнә.

Бураја гәдәрки парчаларын лексика вә грамматикасы бир даһа көстәрди ки, мүасир дилимизин әсас лүғәт фонду вә грамматик гурулушу һәлә XVI әсрә гәдәр мүәјјәнләшмишди.

XVII әсрдән исә артыг мүасир Азәрбајчан дили мәрһәләси башлајыр. Һәмин дөврдән апарычы услуба чеврилән данышыг-фолклор услубу әдәби дил нормасыны чанлы халг данышығы әсасында гурду. Бу дөврдә классик китаб услубунун (Фүзули мәктәбинин) давамчылары да данышыг дили материалына хүсуси рәгбәтлә јанашырлар. Бунларда халг дили үнсүрләри бә'зән мәтнин доминанты олур: «Нә ширинидир сөзүн ким, танры ондан көз-гулаг олсун. Нә јахшы көзләрин вар ким, јаман көздән ираг олсун (Гөвси Тәбризи); бә'зән исә данышыг фактлары әрәб-фарс сөзләринә гысылыр, анчаг бунунла белә, чох ширәли, милли колоритли аламәт кими диггәти чәкир: «Олмады хуршиддән дағларда рәнкин гашләр. Көрдүләр лә'ли-ләбин, ган тәрләдиләр дашлар (Саиб Тәбризи) —бурада «дашын ган тәрләмәси» («утанмаг» мә'насында) нә гәдәр күчлү емосионал вә тәзә ифадә олса да, «үфүг» әвәзинә, чанлы данышыгдакы «гаш» сөзүнүн ишләнмәси («гаранлыг дүшмәси» мәгамында ишләнән «гаш гаралмасы» идиомуну јада салын) бәдии нитгин хәлгилијини бахымындан даһа марағлыдыр. Анчаг, әлбәттә, әдәби дилин демократизми дөврүн дил мәнзәрәсини әкс етдирән данышыг-фолклор үслубунун нүмајәндәләриндә даһа ајдын көрүнүр. XVII әсрдә халг ше'ри фәаллашыр вә әдәби дилдә хәлгилији билаваситә гидаландырыр. Ашыг Аббас Туфарганлы, шифаһи әдәбијјатын Фүзулиси сајылан Сары Ашыг кими сәнәткарлар әдәби дил нормасынын мүәјјәнләшмәсинә тә'сир көстәририләр. «Үзүндә көз изи вар, Сәнә ким бахды, јарым» дејәркән Сары Ашыг Азәрбајчан дилинин зәрифлијини, һәссаслығыны, дәрин естетик мәзмунун садә шәкилдә ифадәсинин мүмкүнлүјүнү сүбут едирсә, «Ким дејәр һаг чамалы Јахшы үзүндә дејил» мисралары илә бизим јазылы әдәбијјатымызын ән'әнәсинә бағлылығы, она бәләдлији, һүруфиликлә, Нәсими ирсијлә танышлығы ајаны көстәрир.

Нәһајәт, әдәби дилдә хәлгилик хәлиши XVIII әсрдә бүтүн күчү илә үзә чыхды вә М. П. Вагиф јетишди. Вагиф халг дилинин күндәлик сөз вә ифадәләрини тәк-тәк, ики-бир, үч-бир јох, күтләви шәкилдә бәдии нитгә кәтирди вә фолклор дилини јазылы нормада ганунилашдирди. Дору сөзләрин поетик нитгә јарадығыны көстәрмәклә, онлары ән'әнәви поетизмләрлә пејвәнд едиб тәзә нитг үсулу мүәјјәнләшдирмәклә Вагиф данышыг дили вә әдәби дил арасындакы әлагәни кенишләндирди. Классик ше'р дилинин шаблон сөз вә ифадәләриндән гуртармағын јолуну көстәрди; хәрмән, кәзәл, лаг, чаты, зол кими, әдәби дилдә вәрдиш олунмамыш јүзләрлә сөз ишләнмәјә башлады вә бәдии нитгдә көзәл сәсләнди: «Бәдәнин сәрасәр күл хәрмәнидир»; «Гојнунда нар гәдрин ол гәдәр чәкдим, Одду рәнким ахыр кәзәл, севдиким» вә с. О бири тәрәфдән Вагиф «Мән чаһан мүлкүндә мүтләг доғру һаләт көрмәдим» ифадә тәрзи илә јазыб тәнгиди-памфлет, бәдии-публисист нитг нүмунәси верди.

Әввәлки дөврләрдәки ики— классик-китаб вә данышыг-фолклор услубларынын базасында XIX әср-

Scanned with MOBILE SCANNER

дә дилимиздәки мәзмунда функсионал үслублар формалашыр. Бу заман лүғәт тәртибиндә бир тәрәфдән XVII—XVIII әсрләрдәки хәлгиләшмә просеси давам едир, дикәр тәрәфдән, рус-Авропа мәншәли сөзләрлә зәнкинләшмә кедир. Бу хәлгиләшмә ишиндә М. Ф. Ахундовун драм вә нәср, Г. Закирин вә С. Әзимин сатира, «Әкинчи»нин публисист дили ејни дәрәчәдә иштирак едир. Сатирикләримиз рус-Авропа сөзләриндән јалныз бәдии боја кими истифадә едирләр, анчаг М. Фәталинин елми-фәлсәфи јарадычылығының, «Әкинчи» вә «Кәшкүл»үн публисист тәчрүбәсинин тимсалында Азәрбајчан дили лүғәт тәркибинин терминоложи гаты әсаслы сурәтдә јениләшди, мүасирләшди.

XX әсрин әввәлләриндә бир јандан молланәсрәддинчиләрлә романтикләрин јарыш—«рәгабәти», икинчи тәрәфдән, демократик, ингилаби мәтбуатла ушаг әдәбијјатынын, дәрсликләрин норматив һәмрә'јлији Азәрбајчан халг дилинин чанындакы бүтүн потенсиал енержини әдәби дилә кәтирди. Бу заман Азәрбајчан әдәби дили о дәрәчәдә еластикләшди ки, ади данышыг материалы дәрин елми-фәлсәфи, бәдии-публисист мәтләби чох долғунлугла ифадә етди. Көрүн 1905—1907-чи илләр ингилабы дөврүнүн сијаси мәзмуну, мүтәрәгги-ингилаби вә мүртәче гүввәләрин сечилмәси, чәбһәләрә ајрылмасы мәншәт лексиону илә нечә көзәл верилиб: «Чалхаландыгча, буландыгча заман неһрә кими, Јағы јаг үстә чыхыр, ајраны ајранлыг олур» (М. Ә. Сабир).

Мин илләрлә јүксәлә-јүксәлә кәлән Азәрбајчан дили Совет һакимијјәти заманы даһа долғун, һәртәрәфли инкишаф мәрһәләсинә гәдәм гојур. В. И. Ленин јазырды: «Бүтүн јерли ичтимаи вә дөвләт идарәләриндә ана дили тәтбиг едилсин»: «...дил барәсиндә бүтүн күзәштләр едилмәли вә максимум һүгуг бәрабәрлији олмалыдыр» (Әсәрләри, 30-чу чилд, 155—156; 381). Халгларын бөјүк досту һәлә ингилабдан габаг милли мәсәлә илә баглы дејирди ки: «Ким милләтләрин вә дилләрин һүгуг бәрабәрлијини гәбул етмирсә... о, марксист дејилдир, о һәтта демократ да дејилдир» (20-чи чилд, сәһ. 13). Даһи рәһбәр бу мәсәләјә она көрә бөјүк әһәмијјәт верир вә она дөнә-дөнә гајыдыр ки, һәгигәтән, ән бөјүк мә'нәви азадлыг дил азадлығыдыр. Ингилабын, Ленин милли сијасәтинин төһфәси олараг Азәрбајчан дили дөвләт дили кими ишләнмәјә башлајыр. 1921-чи илин апрелиндә Республика Ингилаб Комитәсинин сәдри Н. Нәриманов Азәрбајчан дилинин дөвләт дили олмасы һагда фәрмана гол чәкди. Бу, о демәкдир ки, Азәрбајчан дили сосиалист республикамызда ичтимаи үнсијјәтин бүтүн саһәләриндә ишләнмәк һүгугу алыр. Белә һәртәрәфли тәтбиг ана дилинин чилаланмасына, шәффафлашмасына вә чевикләшмәсинә хүсуси имкан јарадыр.

Мәһз милли инкишафымызын сосиалист мәрһәләсиндә шаир шәхсијјәтлә халгын вәһдәтиндән, халгла вәтәнин ајрылмазлығындан белә үрәк долусу һәрарәтлә данышa билләрди:

Мән бир ушаг, сән бир ана,
Одур ки, баглыјам сәнә;
Һансы сәмтә, һансы јана
Һеј учсам да, јувам сәнсән,
Елим-күнүм, обам сәнсән.

(С. Вурғун).

Совет вәтәндашынын өз ана торпағына, ана Вәтәнинә бағлылығыны тәрәннүм едән бу мисралар һәм дә тарихин фыртыналарындан кечәрәк өз гәдим көкү үстүндә дајанатла дуран дилимизин бүкүнкү лүғәт зәнкинлијини, грамматик гурулуш камиллијини, тәләффүз көзәллијини көстәрир.

Предикативләр һаггында

Әләвсәт АБДУЛЛАЈЕВ
филолокија елмләри доктору, профессор, Азәрбајчан ССР
Дөвләт мүкафаты лауреаты

Сон илләрдә нитг һиссәләринә аид тәдгигатлар чохалмыш, јени нитг һиссәләри ортаја чыхарылмыш; онлар нәинки али мәктәб грамматикаларына, һәтта орта мәктәб дәрсликләринә дә дахил едилмишдир. Әдатлар, модал сөзләр вә јамсыламалар белә нитг һиссәләриндәндир. Мәктәб ислаһаты програмлара вә дәрсликләрә јенидән бахылмасыны, лазыми дәгигләшдирмәләр, дүрүстләшдирмәләр вә тамамлама ишләри апарылмасыны зәрури бир мәсәлә кими гаршыја гојур. Бунунла әлагәдар олараг, дилимизин морфолокијасына аид бә'зи мәсәләләр дәгигләшдирилмәлидир. Мәсәлән, «лазымдыр, мүмкүндүр, вар, јохдур кими сөзләр һансы нитг һиссәсидир» суалына бизим индики дәрсликләримиз чаваб вермир. Елә сөзләр вар ки, онлар јанлыш олараг мүәјјән нитг һиссәси сырасына дахил едилмишдир. Индијә гәдәр бәли, хејр, һә, јахшы сөзләри әдат, тәәссүф, һејф, вај кими сөзләр исә бүтүн һалларда нида һесаб едилмишдир. Һалбуки бу сөзләрин хәбәр кими ишләнән һаллары да олур. Нидалар вә әдатлар адәтән хәбәр вәзифәси дашымыр.*

Бу мәсәлә илә бир гәдәр мәшғул олдугда ајдын олур ки, јухарыда бәһс етдијимиз һәмин сөзләр хүсуси бир нитг һиссәси кими мүәјјәнләшдирилмәлидир. Дилчиликдә бу нитг һиссәсини мүхтәлиф терминләрлә адландырмышлар. Бунлардан предикативләр термининин мәгбул сајырыг.

Дилчиләрдән Ч. С. Әһмәдов предикативләрә хүсуси әсәр һәср етмиш (1970), К. Мусајев (1964), Ә. Абдуллајев (1972) вә Ф. Чәлилов (1983) исә бу мәсәләдән өтәри бәһс етмишләр.

С. М. Киров адына Азәрбајчан Дөвләт Университетинин «Азәрбајчан дилиндә адларын морфолокијасы» (1984) адлы елми әсәрләрин топлусунда биз бу мәсәләдән бир гәдәр кениш мә'лумат вермишик. Бу мәгаләдән мәгсәд орта мәктәб мүәллимләрини һәмин нитг һиссәси илә таныш етмәкдир.

Предикативләр әсас нитг һиссәләриндән бири олуб, хүсуси лексик мә'наја маликдир. Онлар морфоложи чәһәтдән адларын вә фе'лләрин дәјишдији кими дәјишмир вә сөз јарадычылығында иштирак етмир, синтактик чәһәтдән бир гајда олараг һәмишә хәбәр вәзифәсиндә ишләнир.

Предикативләр лексик мә'насына көрә мүхтәлиф вәзијјәтләри (имкан, зәрурилик, варлыг-јохлуг, тәсдиг-инкар, разылыг-наразылыг, севинмә-тәәссүфләнмә, бәјәнмә-тә'рифләмә-писләмә, нифрәт етмә, алгыш-гаргыш вә б. к.) ифадә етмәк үчүн ишләдилир. Белә мә'наларын чохуну фе'лләрдә дә ифадә етмәк олар. Мәсәлән: Әһмәдин бүтүн дәрсләрдән ә'ла гијмәт алмасыны бәјәнирәм, тә'рифләјирәм. Афәрин Әһмәдә ки, бүтүн дәрсләриндән ә'ла гијмәт алмышдыр. Биринчи мисалда бәјәнирәм, тә'рифләјирәм фе'лләри васитәсилә ифадә олунан мә'на икинчи мисалда афәрин сөзү илә ифадә олунмушдур. Һәмин фе'лләр фе'лин категоријаларына көрә дәјишдији һалда, афәрин сөзү белә дәјишмәләри кечирә билмир. Она көрә фе'лдән чидди сурәтдә фәргләнир.

Дикәр нитг һиссәләриндән (ән чох адлардан) тәчрид олунараг әмәлә кәлдији үчүн предикативләр

* Јалныз иди, имиш вә дејил әдатлары башга сөзләрлә бирликдә хәбәр вәзифәси дашыјыр. Тәәссүф ки, бунлар әдатлар сырасында һәлә јер тутмур. Һалбуки бунлары «хәбәрлик әдатлары» ады илә әдатларын мә'на сөзләри сырасына дахил етмәк оларды.

Scanned with MOBILE SCANNER

әввәлки нитг һиссәләри илә омоним вәзијјәтдә олур. Вар сөзүнү мисал көтүрәк. «Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти»нин I ҹилдиндә бу сөзүн мә'налары белә верилир: 1) сифәт кими (вар күчү илә чалышыр) 2) исим кими варлыг, мөвҹудлуг (јох олду вары), вар олмаг-мөвҹуд олмаг, јашамаг; 3) хәбәр мә'насында (вардыр шәклиндә)...' 4) биринҹи шәхс сонлуғу илә (варам): а) Чох хошума кәлир мә'насында: Мән сәнин кимисинә варам, б) һәдә мә'насында: О инсанын нәсли илә варам (Ә. Һагвердијев); 5) суал шәкилчиси илә: Вармы? (мөвҹуддурму). Күлшәни аләмдә бир күл вармы бихар олмасын (М. Һади). Даһа сонра Вар олсун... Нә вар, нә јох?... О ки вар вә с. (сәһ. 346—347). Бизҹә, бу маддәләрин бә'зиләрини бирләшдирмәк оларды, бир маддә дахилиндә мә'наларын чаларыны мисалларла көстәрилә биләрди.

Изаһлы лүғәтдә вар сөзүнүн дөвләт, сәрвәт, мал-мүлк мә'насы да верилмишдир (с. 347): Алдада билмәмиш дүнјанын вары бир мәсләк ешгилә јашајанлары (С. Вургун).

Јухарыда көстәрилән мә'наларлан үчүнҹүсү (вар, вардыр) вә бешинҹиси (вармы), бизҹә, предикатив кими изаһ олунмалыдыр.

Беләликлә, бу мә'налар вар сөзүнүн омоним мә'наларыны әһатә едир; дәјишән вә сөз јарадыҹылығында иштирак едән вар сөзүнүн предикатив кими ишләнән омоним тајы дејил, дикәр мә'наларда ишләнән омоним тајларыдыр.

Вар сөзүнүн омоним тајларыны мүәјјән етдијимиз кими, дикәр предикативләрин дә омоним тајларыны мүәјјән етмәк олар. Беләликлә, онун һансы нитг һиссәсиндән тәҹрид едиләркән предикатив сөз групуна кечдијини изләмәк олар. Бизә предикатив кими көрүнән омоним сөзләрә көмәкчи фе'лләр (олмаг, етмәк, еләмәк) гошуларкән, мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәлир. Бизҹә бурада мүрәккәб фе'лләрин тәркиб һиссәси кими ишләнән биринҹи сөзләр предикативин омоним тајыдыр (предикативин өзү дејил; мәс. «Бир тәһәр ора кедиб чыха билсәк белә, јашамағымыз мүмкүн олмајаҹагдыр» (М. С. Ордубади).

Бу мисалдакы «мүмкүн олмајаҹагдыр» фе'линин тәркиб һиссәси олан мүмкүн сөзү предикатив дејил, онун омоним тајыдыр.

Предикативләр дәјишмир, нә исим (даһа кениш јанашсаг, адлар) кими дәјишир (үмумијјәтлә һал, мәнсубијјәт, ҹәмләмә әламәтләри олмур), нә дә ф'ел кими тәсрифләнир (үмумијјәтлә, фе'лин форма, нөв вә тәсриф категоријаларына көрә дәјишмир). Замана көрә дәјишмә адларда олдуғу кимидир; јә'ни иди, имиш әдатлары адлары кечмиш замана апара билдији кими (тәләбә иди, кичик имиш, он иди, бешинҹи имиш, сән идин, бу имиш, ирәлидә иди, јухарыда имиш вә б. к.), гошула билдији предикативләри дә заман е'тибарилә кечмишә бағлајыр (мүмкүн иди, лазым имиш, вар иди, јох имиш вә б. к.).

Предикативләрин маһијјәтиндә инкар мә'насы олмајанда, инкары ифадә етмәк лазым кәлдикдә дејил әдатындан истифадә едилир (мүмкүндүр-мүмкүн дејил, инсафдыр-инсаф дејил, бәсдир-бәс дејил вә б. к.).

Бә'зән тәсдиг вә инкар мә'налары предикативләрин өз маһијјәтиндә олур; һә, бәли тәсдиг үчүн, хејр, јох исә инкар үчүн; вар, әһсән, афәрин, мәрһәба мүсбәт мә'на үчүн, јохдур, тәәссүф, әфсус кими сөзләр мәнфи мә'на үчүн ишләдилир. Белә һалларда дејил әдатына еһтијаҹ олмур.

Суал мә'насы јаратмаг үчүн предикативләрә -мы әдаты артырылыр: лазымдырмы, мүмкүндүрмү (мүмкүнмү), инсафдырмы, јохдурму, јахшымы вә б. к.

Предикативләрин синтактик ролуна кәлдикдә, бүтүн предикативләр ҹүмләдә хәбәр вәзифәсиндә ишләдилир. Башга вәзифәләрдә ишләнәнләр исә онларын омоним тајларыдыр.

Предикативләрин башга ҹүмлә үзвләри илә әлагә сахламасы да онун синтактик вәзијјәтинә дахилдир. Мә'лумдур ки, нитг һиссәләриндән модал сөзләр, јамсыламалар, әдатлар, бағлајычылар дикәр сөзләрлә синтактик әлагәләрә кирмир. Хүсусән нида илә предикативи сечмәкдә бу хүсусијјәт көмәјә кәлир; ајдын олур ки, елә сөз вар ки, бу тәләби өдәмир, (мәсәлән, һејһат сөзү- һәмин сөзү проф. М. Һүсејнзадә вә доc. К. Һаҹыјев һаглы олараг нидалара аид едирләр). Әксинә, изаһлы лүғәтдә нида кими тәгдим олунан бә'зи сөзләр дикәр нитг һиссәләри (ҹүмлә үзвләри) илә грамматик әлагәјә кирдији үчүн нида кими көтүрүлә билмәз. Ејни сөз өзүнү һәм нида кими, һәм дә «предикатив кими көстәрә биләр:

1) Вај-вај, дејәсән бәшәр дејил бу (М. Ә. Сабир.)

Вај, евим јыхылды. (Данышыгдан.)

2) Вај о адамларын һалына ки, Хуршуд ханымла гоншу ола. (С. Гәдирзадә.)

Јухарыдакы мисалларда биринҹи һалда вај-вај вә вај сөзләри нида, икинҹи һалда исә вај предикатив кими мүәјјәнләшир; чүнки вај о адамларын һалына дедикдә вај сөзү јөнлүк һалы идарә едир. Демәли, бу предикатив вај нидасындан тәҹрид олунараг әмәлә кәлмишдир.

Азәрбајҹан дилиндә предикативләрин бир гисми-дыр[4] шәкилчиси илә (мүмкүндүр, лазымдыр, инсафдыр вә с.), дикәр гисми исә һәмин шәкилчи олмадан (афәрин, әһсән, мәрһәба, бәли, хејр вә с.) ишләнир.

Мүасир Азәрбајҹан дилиндәки предикативләри ашағыдакы мә'на групларына бөлмәк олар:

1. Имкан вә зәрурилик билдирәнләр: мүмкүндүр, лазымдыр, кәрәк(дир).

«Онун чарәсини тапмаг мүмкүндүр». «Аддым-аддым кетмәк мүмкүн иди». «Сизи сајмамаг мүмкүндүрмү?» «Ораја кетмәк мүмкүн дејил.» «Бу мәнә лазымдыр». «Лазымса (лазымдырса), кәтирим», «Онда лазым иди, инди даһа лазым дејил». «Мәнә өз јарым кәрәк, Нејнирәм өзкәсини». «Кәрәкдир ки, келиб өзүнә дејәсән».

Сонунҹу ифадә формасы бир гәдәр көһнәлмишдир.

Мүмкүн сөзү имкан мә'насында ишләнәндә исим олур. Тоја кәлмәјә мүмкүнүм олмады. Бу сөз сифәт кими дә ишләнир: О, мүмкүн иш дир, мүмкүн мәсәләдир. Лазыми вә лазымлы сөзләри сифәт олур: Лазыми еһтијатлары алыб кәтирсин. Бу лазымлы мәсәләдир.

Кәрәк сөзү арзу-илтизам формасынын дүзәлмәсиндә иштирак едир: кәрәк кәләсән, кәрәк кәлә.

Бурада кәрәк әдат вәзијјәтиндәдир.

Кәрәкли сөзү исә сифәтдир: Кәрәкли күндә онларын әлиндә еһтикары көр. (М. Ә. Сабир.)

2. Варлыг вә јохлуг билдирәнләр: вар (вардыр), јохдур. «Групда 25 шакирд вар». «Вармы инсанлыға хејри, дүшүн бир. ,

Галсан тапылмајан адалар кими». (М. Раһим.) «Һәвәсин варса, бир шаһмат ојнајаг.» «Вар иди вәфалы касыб, вар иди вәфалы фәһлә.» (М. Ә. Сабир.) «Көрәчәкли күнләримиз вар имиш.» «Идманын адама бөјүк фајдасы вардыр». «Ај суд кимидир... Бир ләкә јохдур бәнизиндә». (Б. Ваһабзадә). «Күлкәзин нишасыны охудум: бир дәнә дә сәһв јох иди». «Ваҹиб ишин јохдурса (јохса), әјләш, сөһбәт едәк».

3. Тәсдиг вә инкар билдирәнләр: бәли, һә, јахшы, чох јахшы, чох әҹәб, чох пакизә, јох, хејр.

Бу предикативләр әксәр һалда диалог заманы ишләнир; мәс:

— Сән дә «ә'ла» алмысан?

— Бәли.

— Кечән дәфә дә «ә'ла» алмышдын?

— Хејр.

— Чалыш һәмишә «ә'ла» аласан.

— Јахшы.

Бу вахта гәдәр бәли, һә, јох, хејр сөзләри әдат кими верилмишдир.

Scanned with

Бу сөзләр хәбәр вәзифәси дашыјыр; демәли, чүмлә үзвүдүр. Буна көрә дә «предикатив» адланан нитг һиссәси сырасына дахил едилмәлидир.

4. Емосионал һал билдирәнләр:

а) Разылыг-севинмә вә наразылыг-тәәссүфләнмә билдирәнләр: инсафдыр, хош(дур), шүкүр, бәсдир, јахшы, тәәссүф, әфсус, һајыф (һејиф), јазыг, вај.

«Инсафдыр, ону евдә тәк гојасан?» «Инсаф дејил ки, сәни гапыда көзләјәк.» «Хош о кәсин һалына ки, сәнин кими досту вар.» «Сәни нараһат еләдим. — Хошдур.» «Шүкүр худанын кәрәминә.» «Бәсдир бу гәдәр, башлама фәрјадә, әкинчи!» (М. Ә. Сабир.) «Дәрси өјрәнмәдијин бәс дејил, сөһбәт дә еләјирсән?» «Јахшы, даһа үрәјимизи чәкмә.» «Һајыф о гыздан, көр кедиб кимә гисмәт олду.» «Шаһиди олдуғумуз бу ишләрә мин дәфә тәәссүф.» «Јазыг о кәсләрә, гарагабагдыр.» «Нә көзәл јарашыр инсана күлмәк.» (М. Мүшфиг.) «Вахтында кәлмәсән, вај һалына».

б) Бәјәнмә-тә'рифләмә, алгыш-нифрәт вә гарғыш билдирәнләр: афәрин, әһсән, бәрәкаллаһ, машаллаһ, мәрһәба, амин, лә'нәт, нифрәт.

«Афәрин сәнә, јахшы чаваб вердин.» «Әһсән бу кәлмә.» «Сән бәләсәнмиш, балам, ај бәрәкаллаһ сәнә.» (М. Ә. Сабир.) «Лә'нәт сәнә дә, бәхтәвәр инсан ола билсән.» (Ч. Чаббарлы.) «Нифрәт ган чанагы, тачлара нифрәт!» (С. Вурғун.)

5. Саламлашма вә видалашма билдирәнләр: салам, саламәлејкүм, худаһафиз, сағ ол, сағ олун, әлвида, јахшы јол.

Бунларын бир һиссәсини көрүшәркән, о бири һиссәсини ајрыларкән ишләдирик.

6. Һүдуд вә маһијјәт билдирәнләр: (ондан) ибарәтдир, (о) демәкдир, (нә) демәкдир.

«Мәним күнаһым ондан ибарәтдир ки, сиз евдә олмадығыныз һалда, ганынызы ачмаға чәсарәт еләдим.» (Б. Бајрамов.) «Бу о демәкдир ки, көнүлләр севишәркән, дәллаллар сусмалыдыр». (Ч. Чаббарлы.)

Беләликлә, ајдын олур ки, програм вә дәрсликләримизә белә бир нитг һиссәсинин дахил едилмәсинә чидди еһтијач вар. Чүнки тәһлил заманы бу сөзләрә һәр аддымда раст кәлирик. Онлары шакирдләрә өјрәтмәмәк, јахуд да јанлыш өјрәтмәк доғру олмаз.

●

Зәрф вә сифәт тәдрисинин бә'зи нәзәри мәсәләләри

Мәрзијә ГИЈАСБӘЈЛИ
С. М. Киров адына АДУ-нун досенти

Азәрбајчан дилиндә зәрфлә сифәтин сәрһәдләндирилмәси саһәсиндә үмуми нәзәри фикир бирлији әлдә олунмадығындан бу ики грамматик анлајышын (зәрф, сифәт) тәдриси заманы гаршыја мүәјјән чәтинликләр чыхыр.

Гәдим, еләчә дә мүасир түркологијада зәрфин формалашмасындан чыхыш едән бә'зи дилчи алимләр фе'л өнүндә кәлән сифәтләри (јахшы, пис, көзәл, ширин, дүрүст, јалан) әсасән синтактик планда мүәјјәнләшдирмәклә, һәм дә зәрф категоријасына аид етмишләр (М. Казымбәј, А.Боровков, И. А. Батматов вә башгалары).

Бу бахымдан зәрфлә сифәтин бир-бириндән ајдын шәкилдә фәргләндирилмәсиндә һәмин әламәтләрин (семантик, морфоложи, синтактик) бә'зи нәзәри мәсәләләрин мухтәсәр арашдырылмасы әһәмијјәтлидир.

Зәрфин семантик хүсусијјәти чох заман онда һәрәкәт (фе'л) әламәтинин олмасындадыр. Һәрәкәтин (фе'лин) өзү дә бир әламәт олдуғу үчүн зәрф һәм дә әламәтин әламәти кими мүчәррәд анлајышдыр.

Зәрф һәрәкәтин (фе'лин) заман, мәкан, тәрз, сәбәб, мәгсәд, өлчү, кәмијјәт әламәтләринин дилдәки «тә'јинидир.» Бунунла јанашы, зәрф һәрәкәтин (фе'лин) дахилиндә мөвчуд олан сајсыз-һесабсыз психоложи емосијанын ифадә васитәсидир. Бу чәһәтдән зәрф нәинки сифәтдән, һәтта бүтүн башга нитг һиссәләриндән сечилир. Нүмунәләрә диггәт јетирәк.

1) Јох, мән тез өләчәјәм, лап тез, бу јахынларда өзүмү өлдүрәчәјәм... 2) Аһ, нә әчәб Бәһрам белә кеч кәлди? (Ч. Чаббарлы.) 3) Сал башыны ашағы, һеч бахма јухары, лал ол вә данышма. (Ч. Мәммәдгулузадә.) 4) Кәлир гәһрәманым, мүзәффәр кәлир. Бәс нәдән о, белә биртәһәр кәлир? (М. Рәһим.) 5) Мән тәхминән јүз метр мәсафәни нечә гачдығымы билмирәм, ағача чатыб дәрһал кери дөндүм. (И. Әфәндијев.)

Бу мисаллардакы тез, кеч, ашағы, јухары, биртәһәр, дәрһал, кери зәрфләри һәрәкәтин (фе'лин) заман, мәкан, тәрзини билдирмәкдән әлавә, онун (фе'лин) дахили психоложи емосионал просесини дә өзүндә экс етдирир.

Дилдә зәрф кими, сифәт дә тә'јинедичи сәчијјәјә маликдир. Бу үмуми семантик бәнзәрлик һәр ики нитг һиссәсини (зәрф, сифәт) бир-биринә гисмән јахынлашдырса белә, онлар илк нөвбәдә һансы грамматик категоријаја аид олмасы илә бир-бириндән ајрылыр.

Зәрфдән фәргли олараг сифәтин семантик әламәти әшјанын (исмин) кејфијјәт вә әламәтини мүәјјәнләшдириб тә'јин етмәкдир. Сифәт әшјанын (исмин) рәнкини, дадыны, һәчмини, инсан вә һејванларын заһири әламәтләринин, инсанларын субјектив мүнасибәтләринин тәчәссүм етдирир. Мәсәлән: «Күләр орта бојлу, инчә вә зәриф, јарашыглы бир гыз иди. Даим гурназчасына күлүмсәјән, мави көзләри варды. Гыса, гыврым сачларыны ачыг, ағ чијинләринә төкәрәк, гапы ағзында дајанмыш вә ал додагларыны бүзәрәк, ири мави көзләрини бир сорғу бахышы илә бизә дикәрәк, бир кәлмә белә данышмадан бахырды». (Ч. Чаббарлы.) «Әбәди јас вә тә'зијә тә'сири бурахан гара чадралара бүрүнмүш јекрәнк инсан көлкәләри әвәзинә, күчәдә инди мәс'уд кәнчләрин хош гәһгәһәләри јүксәлирди... Гапынын зәнки чалынды, кедиб ачдым. Гаршымда учабојлу, узун, гызыл әскәр шинелли бир киши дурурду. (Ч. Чаббарлы.) «Халг һакимләри севир, онларын ағыр вә шәрәфли әмәјини гијмәтләндирир». (Н. Рзајев.)

Бу мисаллардакы ортабојлу, зәриф, инчә, мави, гыса, гыврым, ачыг, ири, ағ, гара, әбәди, јекрәнк, мәс'уд, хош, учабојлу, узун, гызыл, шинелли, ағыр, шәрәфли сифәтләри әшјанын (исмин) мүхтәлиф әламәт вә кејфијјәтини, һәчмини, инсанларын субјектив мүнасибәтләрини конкрет шәкилдә тә'јин едир.

А. М. Пешковски көстәрмишдир ки, тәбиәтдә мөвчуд олан бүтүн чанлы вә чансыз әшјаларын (исимләрин) характери өз әксини анчаг сифәт категоријасында тапа билир. (А. М. Пешковски. Русскиј синтаксис в научном освешении. М., 1938). Бу бахымдан сифәт тәфәккүрдә һәр һансы бир грамматик анлајышын дејил, мәһз исим категоријасынын дилдәки тә'јинин ифадәсидир.

Сифәтдән фәргли олараг, зәрфин әһатә даирәси кенишдир. Зәрф әсас фе'лләрлә бәрабәр, фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәрләри дә мүхтәлиф чәһәтләрдән мүәјјәнләшдирир:

Муғанын памбығы фараш
кәләндә,
Гозалар күл ачыб үзә күләндә,
Гызлар иш күнүнә ипәк бәләндә,

Scanned with MOBILE SCANNER

Көнүлләр мүлкүндә илк баһар олур.
(С. Вургун.)

«О, манга үзәләринә алтдан-алтдан бахыб, кимин нә чүр ишләдијинә нәзәр салдыгдан сонра фараш әкилмиш бир колун јанына кәлди». (Ә. Вәлијев.) «Саатларла сүкута далмаг, һамы илә јаваш данышмаг, онда адәт һалыны алмышды» (И. Әфәндијев.)

Јухарыдакы чүмләләрдә ишләдилмиш фараш, алтдан-алтдан зәрфләри фе'ли баглама вә фе'ли сифәти (кәләндә, бахыб, әкилмиш). саатларча вә јаваш зәрфләри исә мәсдәрләри (сүкута далмаг, данышмаг) тә'јин едир.

Зәрфин башлыча синтактик хүсусијјәти чүмләдә зәрфлик вәзифәсиндә (зәрфлијин бүтүн мә'на нөвләри вәзифәсиндә) чыхыш етмәсидир.

Сифәтин башлыча синтактик хүсусијјәти исә тә'јин вәзифәсиндә ишләнмәсидир. Лакин сифәт, зәрфдән фәргли олараг, субстантивләшмә просесиндә мүбтәда, тамамлыг вәзифәсиндә дә ишләнә билир. Мәсәлән: «Јахшыны тапмаг, писдән јаха гуртармаг чәтиндир». Бу нүмунәдә јахшыны, писдән тамамлыг вәзифәсиндә ишләнмишдир.

Бир груп сифәтләр (јахшы, пис, көзәл, ширин...) синтактик зәминдә зәрф кими чыхыш етсәләр дә, онлар сифәтин лексик-грамматик хүсусијјәтләрини мөһкәм горујуб өзүндә сахлајыр. Буну нәзәрә алдыгда бә'зән тә'јин вәзифәсиндә дә чыхыш едән ити, јејин (ити бычаг, јејин ат) типли сөзләрин зәрф категоријасындан олдуғуна шүбһә галмыр.

Јахшы, пис сифәтләри субстантивләшиб јахшынын, јахшыја јахшыны, јахшыда, јахшыдан, јахшылар; писин, писә, писи, писдә, писдән, писләр шәклиндә исмә кечдији һалда, ити, јејин зәрфләринин «јејинин», «јејинә», «итинин», «итијә»... шәклиндә дәјишдирилмәси гејри-мүмкүндүр.

Көрүндүјү кими, зәрфин дәјишмәмәси хүсусијјәти ону нәинки сифәтдән, бүтүн башга нитг категоријаларындан фәргләндирир.

Зәрфлә сифәтин тәдриси заманы онларын (зәрф, сифәт) дәрәчәсиндәки фәргли чәһәтләр дә нәзәрә алынмалыдыр.

Сифәтләрдәки дәрәчә формалары еjни сәвијјәдә олуб конкрет бир характер кәсб етдији һалда, зәрфләрдәки дәрәчә формасы онларын (зәрфләрин) мә'на нөвләрилә әлагәдар мүхтәлиф сәвијјә кәсб едир. Зәрфләрин мә'на нөвләриндән асылы олараг һәрәкәтин (фе'лин) сүр'әти ја чохала, ја да азала биләр; заман сәрһәди ја јахынлашдырыла вә јахуд узаглашдырыла биләр. Бу хүсусијјәтин ашкар ифадә олунмасында -ча², хејли, лап әдатлары фәал иштирак едир; мәсәлән: «Буна көрә дә Кәрәмин сөзләринә чаваб вермәдән, сакитчә чөрәјини једи». (М. Ибраһимов.) «Мән бу мәсәләни лап әввәлчәдән билирдим.» (И. Әфәндијев.) «Әмир хејли сонра сорушду:— Кимин оғлусан?» (М. С. Ордубади.) вә с.

Зәрф вә сифәтин мүгајисә дәрәчәсинә кәлдикдә, ону демәк олар ки, сифәтә нисбәтән зәрфин мүгајисә дәрәчәси, һәмчинин онун (зәрфин) мә'на нөвләриндән, хүсусилә дә тәрз-һәрәкәт зәрфләринин дахили мә'наларындан төрәјиб, һәрәкәтин (фе'лин) тәрзиндәки әламәтин нисбәтини билдирир. Мәсәлән: «О һеј күчүксајагы һүрдү, һеј ала пәләнкин гарачасынча гара-гијбәт гырды» (С. Рәһимов.) «Мәрдандан —деди: —елә шеј көзләмә, о даһа сән көрән дејил, өзүнә елә бир јол көтүрүб ки, короғлувари дағдашда кәрәк мәскән сала». (Мир Чәлал).

Зәрф вә сифәт тәдрисинин бә'зи нәзәри мәсәләләринә аид бураја гәдәрки гејдләрдән ашағыдакы нәтичәјә кәлмәк олар.

Зәрф һәрәкәтин (фе'лин) әламәти вә әламәтин әламәтидир. Нитг һиссәләриндән фе'llә әлагәдардыр. Фе'ли вә башга фе'л формаларыны мүхтәлиф (заман, мәкан, тәрз, кәмијјәт, сәбәб, мәгсәд) чәһәтләриндән изаһ едиб мүәјјәнләшдирир. Чүмләдә башлыча олараг зәрфлик ролунда—зәрфлијин бүтүн мә'на нөвләри ролунда чыхыш едир. Категориал дәјишиклијә уграмыр.

Сифәт әшјанын (исмин) әламәт кејфијјәтини билдирән нитг һиссәсидир. Исимлә әлагәдар олуб исмин рәнкини, дадыны, һәчмини инсанларын субјектив мүнасибәтләрини мүәјјәнләшдирир. Чүмләдә әсасән тә'јин вәзифәсиндә чыхыш едир. Субстантивләшмә просесиндә кәмијјәт, мәнсубијјәт вә һал шәкилчиләрини гәбул едир.

•

Әвәзликләр лексик ваһидләр кими

Мәһбубә СЕЈИДОВА
В. И. Ленин адына АПИ-нин әмәкдашы

Дилдәки һәр бир сөзә, еләчә дә әвәзликләрә лексик, морфоложи вә синтактик мөвгедән јанашмаг, бу сәвијјәләрдә онларын үмуми вә хүсуси чәһәтләрини мүәјјәнләшдирмәк олар. Бу мәгаләдә биз әвәзликләри дилин лүғәт тәркибинә дахил олан лексик ваһидләр кими изаһ етмәјә чалышачағыг.

Әвәзликләрин лексик ваһидләр кими өјрәнилмәсинин дар вә кениш мә'нада баша дүшмәк олар. Биринчи мә'нада, ајры-ајры сөзләр кими онларын форма вә мәзмун мүнасибәтләри—семантикасы, лүғәт тәркибиндәки мөвгеји; икинчи мә'нада исә һәм дә онларын сөз јарадычылығында ролу нәзәрдә тутулур вә бу заман тәкчә әвәзликләр дејил, онлардан әмәлә кәлмиш дикәр сөзләр дә тәдгигата чәлб олунур.

Азәрбајчан дилиндә, лексик ваһид кими, ијирми алты әвәзлик вар: мән, сән, о, биз, сиз, бу, белә, елә, һәмин (һаман), ким, нә һара, һансы, нечә, нечә, һачан, һамы, өз, бүтүн, һәр, филан, кимсә, нәсә, кими, бири, бә'зи. Бу әвәзликләрин икиси (филан, бә'зи) әрәб, бири (һәр) фарс мәншәли, галанлары исә милли сөзләримиздир

Әвәзликләр Азәрбајчан дили лүғәт тәркибиндә, һәтта лүғәт фондунда чүз'и бир һиссәни тәшкил едир. Лакин бу сөзләрин һамысы үмумхалг сәчијјәли сөзләр олуб нитгдә чох кениш ишләнир.

Грамматика китабларында әвәзлик сырасында онлар. һеч ким, һеч кәс, һеч һара, һеч бир, өзүм, өзүн. өзү. өзүмүз, өзүнүз, өзләри, өзлүјүндә, өз-өзлүјүндә, һәр бир, һәр бири, һәр кәс, һәр һансы, һәр ким, һәр нә, ким исә, нә исә, һансыса, һансы исә, һарадаса, һарада исә, нә [illegible] формалары, ифадә вә бирләшмәләр дә верлир. Доғрудан да, бунлар маһијјәт е'тибарилә әвәзлик мөвгелидир вә нитг ваһидләри кими онлардан бәһс етмәк олар. Лакин, көрүндүјү кими, онлар дилин лүғәт тәркибиндә даими јер тутан лексик ваһидләр дејил. Онларын бир гисми сөзкөкү вә сөздәјишдиричи шәкилчидән (онлар, өзүм, һарадаса...). бир гисми ики сөзүн бирләшмәсиндән (һеч ким, кимсә, һәр бир...) ибарәтдир ки, бунлары бу формаларда сөз кими гәбул етмәк вә онлардан лексик ваһидләр кими данышмаг олмаз.

Әвәзликләрин лексик-семантик мә'насы мәсәләсинә кәлинчә, бу һагда фикирләр мүхтәлифдир, һәтта бу фикирләр бир-биринә зидд мөвгедән сөјләнилир.

Бир сыра китабларда әвәзликләр мүчәррәд мә'налы сөзләр кими изаһ олунур Бу фикир онларын лексик мә'насыны инкар етмир. Белә ки, мәсәлән, мүчәррәд мә'налы исимләрдән дә сөһбәт кедир вә белә исимләр лексик мә'надан мәһрум сөзләр кими изаһ едилмир. Демәли,

мүчәррәд мә'налылыг (әкәр әвәзликләр белә мә'налы сөзләрдисә) әвәзлијин лексик мә'наја малик олмасыны инкар етмир. Мүтәхәссисләрин бир гисми һеч бир гејд-шәрт гојмадан әвәзликләри лексик мә'налы сөзләр кими тәгдим едир вә онларын чоху әвәзликләрин грамматик мә'наларыны (шәхс, ишарә, суал...) лексик мә'на кими адландырырлар. Әвәзликләри лексик мә'надан мәһрум сөзләр һесаб едәнләр дә аз дејил. Беләләри әвәзликләрә «бош сөзләр» («пустые слова») ады да верирләр.

Догрудан да, әвәзликләрин лексик мә'налары јохдур. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн белә бир мүгајисәјә мүрачиәт едәк. Дилдәки сөзләрин бир гисми ајры-ајры әшјаларын (алма, армуд, су, даш), бир гисми әламәтләрин (көзәл, һүндүр, ширин), бир гисми кәмијјәтләрин (үч, беш, чох), бир гисми һәрәкәтин (кетмәк, билмәк, охумаг) вә с. адыны билдирир, бәс бу мә'нада әвәзликләр нәјин вә ја нәләрин адларыны билдирир? Бу суала чаваб вермәк чәтиндир. Һәр һансы бир сөз бу вә ја дикәр әшјанын, әламәтин, кәмијјәтин, һәрәкәтин адыны билдирмирсә, демәли, о, лексик мә'налы дејил. Әкәр әвәзликләр лексик мә'налы сөзләр олса иди, о заман һәр адам өзүнә «мән» дејә билмәзди, мүрачиәт етдијимиз һәр адама «сән» дејә билмәздик вә с. К. Ј. Мајтинскаја һаглы олараг јазыр: «Эти слова не называјут лицо, предмет и јавление, а лиш указывајут на них, отсылајут к ним» (Местоименије в јазыках разных систем, М., 1969, сәһ. 19). Әвәзлик јалныз конкрет шәраитдә нитгдә лексик мә'на газана билир.

Азәрбајчан дилиндәки әвәзликләр мүасир көрүнүшдә һеча сајына көрә ики група ајрылыр: 1) бир һечалылар, 2) ики һечалылар.

Мүасир дил бахымындан бирһечалы әвәзликләрин һамысы, икиһечалыларын исә әксәријјәти (белә, елә, һара, һансы, нечә-нечә, һачан, һамы, бүтүн) садә сөзләрдир. Икиһечалы әвәзликләрин јалныз бир гисми (кимсә, нәсә, кими, бири) јени лексик ваһид—әвәзлик кими формалашма просеси кечирир ки, бунларын тәркибиндә ики мүхталиф морфем (ким-сә, нә-сә, ким-и, бир-и) ачыгча нәзәрә чарпыр.

Тарихи бахымдан исә әвәзликләрин чоху, һәтта бирһечалы әвәзликләрин дә бә'зиләри дүзәлтмә јолла мејдана чыхмышдыр. Мәсәлән, мән, сән, биз, сиз әвәзликләрини алаг. Дилчиләрдән бир гисминин фикринә көрә, бу сөзләрин һәр бири ики морфемдән ибарәтдир. Мән (бән, бен, мин, мен) = М.. + Н; сән (сен, син) = С.. + Н. Бу фикирдә оланлар белә нәтичәјә кәлирләр ки, һәмин сөзләрин биринчи һиссәләри (м..., с...) көк, икинчи һиссәләри (н) шәкилчи морфемләрдир. Бә'зи алимләр белә дүшүнүрләр ки, м..., әслиндә б... (мән әвәзлијинин илк самити әввәлчә «б» олубдур) бу әвәзлији илә, с... исә шу әвәзлији илә әлагәдардыр. Һәр ики әвәзлијин сон самитләринин ејнилији онлары шәкилчи адландырмаға «әсас» верир: бу+н, шу+н (икинчидә ш самити с самити илә әвәзләнир). «Бән»ин сонрадан «мән»ә чеврилмәси дә мә'лум мәсәләдир.

Биз вә сиз әвәзликләринин тарихән дүзәлтмә вә з үнсүрүнүн чәмлик билдирән шәкилчи олдуғуну һеч кәс инкар етмир. Елә буна көрә дә бә'зиләри белә һесаб едирләр ки, биз вә сиз әвәзликләри мүвафиг олан «бән» вә «сән» әвәзликләриндән төрәмәдир. Јә'ни «бән» вә «сән» әвәзликләринин сон самитләри з илә әвәз едилмиш, нәтичәдә, онлар бән→биз, сән→сиз шәклиндә инкишаф јолуну кечмишдир.

Демәк, мән, сән, биз, сиз тарихән грамматик сөз формаларыдыр, мүасир дил бахымындан исә морфемләрә парчалана билмәјән лексик ваһидләрдир.

А. А. Бакыханов—190

Бөјүк алим вә јазычы

Кәвсәр ТАРВЕРДИЈЕВА
филолокија елмләри намизәди, В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти, әмәкдар али мәктәб ишчиси

Көркәмли Азәрбајчан маарифчиси, бәдии нәсримизин тәмәл дашыны гојан јазычы, лирик шаир, енсиклопедик алим Аббасгулу Ага Бакыханов (Гүдси) Азәрбајчан халгынын јетирдији көркәмли шәхсијјәтләрдәндир.

А. Бакыханов 1794-чү илдә Бакынын Әмирһачыјан кәндиндә анадан олмушдур. Аиләси илә бирликдә 1802-чи илдә Губаја көчән Аббасгулу 1820-чи илә гәдәр орада јашамышдыр. Һәлә кәнч јашларындан башлајараг, елмә бөјүк мејл көстәрән Бакыханов әрәб, фарс дилләрини мүкәммәл өјрәнир, бу дилләрин көмәји илә Фирдовси, Хагани, Низами, Хәјјам, Моллаји-Руми, Сә'ди, Һафиз кими корифејләрин зәнкин ирсинә јијәләнир. О, 1820-чи илин әввәлләриндә тәрчүмәчи кими Тифлисә дә'вәт едилир. Гајнар Тифлис мүһитиндә рус дилини дәриндән өјрәнир, рус вә Гәрб әдәбијјаты хәзинәсилә таныш олур.

Тифлис мүһити һаггында А. Бакыханов өзү белә јазыр: «Тифлисдә оларкән рус дилини өјрәнмәјә сә'ј вә һәвәс етдим. Бу дилин көмәји илә Авропа мәдәнијјәтинә тамамилә бәләд олдум».

А. Бакыханов дөвләт хидмәти илә әлагәдар олараг Русијанын Иран вә Түркијә илә апардығы дипломатик данышыгларда иштирак едир, тез-тез Иран вә Түркијәјә кедир.

1826—1829-чу илләрдә Русија илә Иран арасында апарылан сүлһ данышыгларында, 1828-чи илдә Түркмәнчај Сүлһ мүгавиләсинин бағланмасында һәмин дөврдә Загафгазијада харичи ишләр мә'муру вәзифәсиндә А. С. Грибоједовла биркә Бакыханов да иштирак етмишди. А. Бакыханов А. С. Грибоједовла мүәјјән фасиләләрлә биркә әмәкдашлыг етмишдир вә онларын арасында бөјүк [illegible] гаршылыглы һөрмәт олмушдур.

А. Бакыханов 1833-чү илдә сәјаһәтә чыхыр. О, Гафгазы, Дончајы саһилләрини, Украјнаны, Белорусијаны, Петербургу, Одессаны вә Русијанын башга мәдәни мәркәзләрини кәзир, Варшаваја кәлир. Бурада о, көһнә досту, фелдмаршал граф Паскевичлә көрүшүр. О заман Паскевич Варшавада хидмәт едирди. Паскевич көһнә достуну бөјүк гајғы, еһтирам вә меһрибанлыгла гаршылајыр. Бакыханов Петербургда Харичи Ишләр Назирлијиндә сахланылыб, маашы верилмәк шәрти илә даими мә'зунијјәтә бурахылыб јарадычылыгла мәшғул олмаг нијјәтини билдикдән сонра онун әризәсини Харичи Ишләр Назирлијинә көндәрир. Әризәнин чавабы кәләнә гәдәр алты ај А. Бакыханов Варшавада јашајыр. О, бурада дөврүн бир сыра габагчыл адамлары, о чүмләдән күрчү драматургу Ериставн, Пушкинин бачысы Олга Павлишшова, Рус орду һиссәләриндә хидмәтдә олан Исмајыл бәј Гутгашынлы вә б. көрүшүр. Әризәсинә мүсбәт чаваб алыб Петербурга јола дүшәркән Олга Павлишшованын валидејнләринә јаздығы мәктубу Пушкинләр аиләсинә апарыр.

Бакыханов Пушкинләр аиләсинә

көзәл тә'сир бағышлајыр. Пушкинин анасы Надежда Осиповна гызы Олгаја мәктубунда Бакыханов һаггында јазыр: «Аббасгулу Аға сәнин мәктубуну алдығымыздан бир нечә саат сонра кәлиб өзүнү бизә тәгдим етди. Нә гәдәр көзәл адамдыр, елә јахшы мусаһибдир ки... Онун давранышы вә әдаларыны чох севирәм. Ондан сон дәрәчә хошум кәлир. Ону бизә көндәрдијин үчүн сәнә тәшәккүр едирәм... Александр вә Лев (Пушкинин бөјүк гардашы) ону көрмәкдән чох разы галдылар. О биздә наһар етди...».

Пушкинин атасы Сергеј Львович исә Аббасгулу Аға һаггында өз тәәссүратыны гызына ашағыдакы мәктубунда белә ифадә едир:
«Бу күнләрдә Александр Аббасағаны бизә тәгдим етди. Аббасаға әввәлчә ондан чох хошу кәлән Александрын јанына кәлди. Шәргин бу оғлу, һәгигәтән, чох гәрибә адамдыр. Онун мараглы сөһбәтләри, һәрәкәтләри, Асија вә Авропаја етдији сәјаһәтләр һаггындакы чанлы данышыглары һамысы бизә чох көзәл тә'сир бағышлады».

«...Аббас елә сәмими вә меһрибандыр ки, мән ону өзүмүн көһнә достум кими тәсәввүр едирәм».

Петербургда Харичи Ишләр Назирлијиндә вә Шәрг дилләри институтунда ишләмәк фикриндә олан Бакыхановун сәһһәтинә шәһәрин рүтубәтли иглими пис тә'сир етдијиндән о, фикриндән дөнүр. Петербургдан Тифлисә, орадан да Губаја атасынын Әмсар кәндиндәки маликанәсинә гајыдыр. Губада о, әдәби вә елми јарадычылыг илә мәшғул олур. Бурада «Күлүстан» адлы әдәби мәчлис дүзәлдир. Шаирин өлүмүнә гәдәр давам едән бу мәчлисдә классикләр мүталиә едилир, јахшы ше'р јазмаг уғрунда јарыш апарылыр, фәлсәфи сөһбәтләр вә с. кечирилир.

Азәрбајчан вә Дағыстанын тарихинә аид фарс дилиндә јазылмыш «Күлүстани—Ирәм» әсәрини рус дилинә тәрчүмә едиб нәшр етдирмәк мәгсәди илә тез-тез Тифлисә кәлиб мүәјјән фасиләләрлә бурада јашајырды. А. Бакыханов бөјүк Азәрбајчан шаири вә мүтәфәккири Мирзә Шәфи Вазеһ, Азәрбајчан драматуркијасынын баниси, мүтәфәккир философ М. Ф. Ахундов, алман шаири Ф. Боденштедт, полјак шаири Ладо Заблотски, рус шаири Полонски, һәмин илләрдә Загафгазијаја сәјаһәт едән граф Сузанни, алман алими Крал, Кох, Казан Университетинин профессору Березин вә башгалары илә көрүшүр, таныш олур.

А. Бакыханов Тифлисдә олдуғу вахтларда Мирзә Шәфинин ачдығы «Дивани—һикмәт» адлы әдәби мәчлисдә дә иштирак етмишди. Мәчлисдә ән гызғын мүбаһисәләр Шәфи илә Бакыханов арасында кетмишди, «Фатма тар чаларкән» ше'рини дә илк дәфә мәчлисдә охумуш. Шәфи бу ше'ри тә'риф едәрәк «бу ше'р мүәллифинә јүксәк бир шөһрәт газандырачагдыр» сөзләрини демишди.

1845-чи илдә Бакыханов јенидән Шәрги сәјаһәт фикринә дүшүр. Дөвләтдән ичазә алараг 1846-чы илдә әввәлчә Теһрана кедиб сәјаһәтини орадан башламаг истәјир. Лакин Русијанын Ирандакы сәфири Долгаруки Бакыханов даһа чох әрази-әһатә едә билсин дејә истигамәтини дәјишдирәрәк сәјаһәтини Истамбулдан башламағы мәсләһәт көрүр. Бакыханов елә дә едир. Әрәб өлкәләрини кәзир, бир мүддәт Гаһирәдә дајаныр, бир сыра алим вә шаирләрлә көрүшүр. Мәккәјә кедир. Орадан Мәдинәјә јола дүшүр. Јолда «Вади-фатимә» адланан мәканда вәба хәстәлијинә тутулур, вәфат едир вә орада да дәфн едилир.

А. Бакыханов рәсми дөвләт гуллуғу илә әлагәдар олдуғу јерләрдә, һәрби сәфәрләрдә әдәби, елми јарадычылығыны унутмур. О, кәләчәк әсәрләри үчүн мә'лумат топлајыр.

Тифлис мүһити, дөвләт гуллуғу, Рус вә Авропа мәдәнијјәтинә јијәләнмәси, дөврүн бөјүк шәхсијјәтләри илә әмәкдашлығы вә достлуғу мәдәни мәркәзләрә сәфәри вә с. Бакыхановун дүнја көрүшүнүн формалашмасында мүһүм рол ојнајыр. Сонралар јазычы бир сыра әсәрләриндә, о чүмләдән «Тәбриз әһлинә хитаб», «Китаби—Әскәријјә» «Мишкатүл—әнвәр» «Күрчүләр арасында», «Тифлис» вә с. әсәрләриндә бәдии сөзүн е'чазкарлығындан мәһарәтлә истифадә едәрәк көзәл әсәрләр јаратмышдыр. Бу дөврүн мәһсулу олан «Күрчүләр арасында» мәнзум мәктубунда гардаш күрчү халгына мүсбәт мүнасибәт ифадә олунур.

Бакыханов истәр бәдии, истәрсә дә елми мүхтәлиф саһәләринә аид јаздығы әсәрләрлә халгына бөјүк сәрвәт гојуб кетмишдир.

Көркәмли лирик шаир, әдиб кими Бакыхановун бәдии ирсинә «Ријази—гүдс», (Мүгәддәслик Гүдсијјәт—бағы), «Миратүл—чамал», «Мишкатүл — әнвәр» күллијјаты, «Китаби—Әскәријјә» һекајәси, «Тәбриз әһлинә хитаб» сатирасы, әрәб, фарс дилләриндә јазылмыш бир сыра лирик парчалары, тәмсилләри, И. А. Крыловдан етдији «Ешшәк вә бүлбүл» тәмсили, өз јаздығы тәмсилләри вә с. парчалары дахилдир.

Классик ше'р үслубунун бир сыра формаларына јаздығы ше'рләри инсанын дахили, мә'нәви аләмини ифадә етмәк бахымындан мараглыдыр.

«Китаби—Әскәријјә» һекајәсиндә әдиб Дәмирчи оғлу Әскәрлә мәрсијәхан гызы арасында мәһәббәт мәчәрасындан бәһс едир. Әсәрдә мүәллиф гаршылыглы мәһәббәт, азад севки әсасында евләнмә мәсәләсини галдырыр вә ону хошбәхт сонлугла нәтичәләндирир. Бу чәһәт әсәри Шәрг мәһәббт дастанларындан фәргләндириб она јени руһ верир. Дини мүнасибәтләрин һөкм сүрдүјү дөврдә, ислам шәриәтинә зидд олараг ики кәнчин гаршылыглы мәһәббәт, азад севки әсасында евләнмәсинин гәләмә алмаг јазычынын мүтәрәгги көрүшләриндән ирәли кәлирди. Һекајәнин гәһрәманлары сада, ади инсанлардыр. Әскәр симасында XIX әср әдәбијјатында илк дәфә сырави инсанларын һәјаты тәсвир олунур. Әскәр гаранлыг мүһитә гаршы чыхан ваһид ачыг фикирли кәнчдир.

А. Бакыханов јарадычылығында «Мишкатүл—әнвәр» (1844), «Мирәтүл—чамал» (1849) (сурәтин күзкүсү) әсәрләри мүһүм јер тутур. «Хәјалын учушу» әсәриндәки бир парча хүсусилә диггәтәлајигдир. Шаири хәјал ганадларына алараг кәздирир. Нәһајәт, тәбиәтин көзәл, дилбәр бир кушәсинә кәтирир. Бурада һәр шеј көзәлдир. Хәјал ону бир бина гаршысында сахлајыр. О ичәри дахил олур. Бурада зәнкин китабхана да вар. Ев саһиби олан алим китабханада мәшғулдур. Шаир бу алимә гибтә едир. Шаирин тәсвириндән мә'лум олур ки, хәјал шаири өз доғма вәтәнинә, өз доғма евинә кәтирмишдир. Хәјалдан ајрылан шаир јазыр:

Гүдси, хошдур Әмсар адлы мәскәнин,
Шәһәрләрдән хошдур сәнин өз кәндин.

А. Бакыхановун «Хәјалын учушу» әсәринә гәдәр әдәбијјатымызда мәснәви шәклиндә јазылмыш биографик поема олмадығындан бу поема илк биографик поема кими дә гијмәтлидир.

Бакыхановун XIX әср әдәбијјатында сатиранын бүнөврәси олан «Тәбриз әһлинә хитаб» адлы әсәри XIX әср әдәбијјатымызда алисилк вә ислам чәһаләтпәрәстлијинә әлејһинә јазылмыш ичтимаи сатирадыр. Сатирада Чәнуби Азәрбајчан халгынын әсарәти, мәдәни керилији вә бунун сәбәбләри кәскин тәнгид олунур. Хан вә ахундлар чәмијјәтин ән түфејли, јарарсыз, мүфтәхор тәбиәтли үзвләри кими ифша олунурду.

Гүдсинин бөјүк рус тәмсилчиси И. А. Крыловдан тәрчүмә етдији «Ешшәк вә бүлбүл» тәмсили дә Бакыхановун Тифлис дөврүнүн мәһсулудур. Бакыхановун тәрчүмәсиндә чап олунан һәмин тәмсилләр рус әдәбијјатындан Азәрбајчан дилинә тәрчүмәчилијин әсасы гојулмушдур.

Scanned with MOBILE SCANNER

Фарс дилинин сәрф-нәһвинә аид јаздығы бир мүгәддимә фонетика морфолокија вә синтаксис бөлмәләриндән ибарәт «Ганунн—Гудси» адлы илк елми әсәрини 1828-чи илдә јазмышдыр.

Мүгәддимәдә фарс дилинин хүсусијјәтләриндән, дилин инчәлик вә көзәлликләриндән, онун һансы принсипләр әсасында јазылмасындан, индијә гәдәр фарс дилинин ганун-гајдаларына аид һеч бир әсәр јазылмамасындан бәһс едиб чанлы фарс данышығ дили әсасында китабыны 3 фәсил ичәрисиндә шәрһ едир. Әсәр дәрслик олдуғундан әјанилик принсипинә риајәт едир, мисаллары өзүнүн ән гүввәтли, тә'сирли нәсиһәтамиз, тәрбијәви әһәмијјәти олан парчаларындан кәтүрүр. Әсәрин оржинаы 1831-чи илдә Тәбриздә дашбасмаханасында, рус дилиндә тәрчүмә исә 1841-чи илдә Тифлисдә нәшр олунур. Әсәр Јахын Шәргдә дилчилик елми саһәсиндә мүһүм иш кими гијмәтләндирилмиш, мүәллифи мукафата лајиг көрүлмүш, фарс дилинин тә'лиминә аид јахшы бир дәрслик кими узун мүддәт рус кимназијаларында истифадә олунмушду.

Бу әсәрдән сонра Бакыханов астрономија (нүчум) елми илә марагланыр. Бир мүгәддимә, үч һиссәдән ибарәт «Әсрарүл—мәләкут» адлы әсәрини јазыр.

Мүгәддимәдә нүчум елминин тарихиндән бәһс ачдығдан сонра јунан алими Клавди Птоломеја илә полјак алими Николај Коперникин астрономија системини мүгајисә едир. Птоломејин кеосентрик, јә'ни онун күррејн әрзин сабит олуб, Күнәшин онун әтрафында фырланмасы фикринә зидд чыхыб, Коперникин һелиосентрик, јә'ни Күнәшин сабит, күррејн әрзин онун әтрафында да фырландығы нәзәријјәсинә тәрәфдар олур. Коперниклә дә там разылашмајыб Күнәшин дә сабит дајанмајыб өз оху әтрафында һәрәкәт етдији фикрини ирәли сүрүр. Әсәр илк дәфә 1848-чи илдә әрәбчә мәтни илә бирликдә Истамбулда түрк дилиндә нәшр едилир.

Бакыхановун елми әсәрләри ичәрисиндә ән әһәмијјәтлиси, зәнкин тарихи мәнбә вә абидәләрә әсасән, чидди тәдгигат нәтичәсиндә јазылмыш «Дагыстан вә Азәрбајчанын тарихинә һәср олунмуш «Күлүстани—Ирәм» әсәридир. Әсәрин мүгәддимәсиндә тарих елминә гысача тә'риф вериб ону «Данышмајан натиг... сәләфләрин вәсијјәтләрини бүтүн тәфсилаты илә хәләфләрә» билдирән ән фајдалы елм һесаб едир.

Бакыхановун чоғрафијаја аид фарсча јазылмыш ики әсәри мөвчуддур. Бириси Американын Христофор Колумб тәрәфиндән кәшф едилмәсинә аид «Кәшфүл—Гәраиб», дикәри јарымчыг галмыш үмуми чоғрафија китабыдыр.

Елми фәалијјәтиндә фәлсәфә, педагокика, психолокија мәнтигә дә кениш јер верән Бакыханов тә'лим-тәрбијә, әхлаг проблемләринә һәср олунмуш «Тәһзибүл—әхлаг (әхлагы дүзәлтмә-тәрбијә) вә 102 нәсиһәтдән ибарәт олан «Нәсиһәтнамә», јахуд «Китаби—Нәсиһәт» адлы ики әсәр јазмышдыр.

А. Бакыхановун мүәллим олмасы, педагожи иш апармасы һаггында һәләлик әлдә мә'лумат олмаса да о, бу мәсәләләрлә дә марагланмышдыр. Онун әсәрләриндә тә'лим-тәрбијәјә аид бу күн дә өз педагожи әһәмијјәтини итирмәјән көзәл фикирләри вардыр.

VII—VIII синифләрин «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә лингвистик мә'луматларын дәгигләшдирилмәсинә даир

Әвәз САДЫГОВ
Азәрбајчан ССР ЕА Дилчилик Институтунун баш елми ишчиси, филолокија елмләри намизәди

Орта мәктәбин VII—VIII синифләринин «Азәрбајчан дили» дәрслији дилчилијимизин вә Азәрбајчан дилинин сон наилијјәтләри әсасында јазылмышдыр. Әлли илдән артыг шакирдләрин истифадәсиндә олан бу дәрсликдәки лингвистик мә'луматлар дилчилик елмимизин инкишафы илә әлагәдар олараг дәгигләшдирилмиш, фактик материаллар исә дилин тәкмилләшмәси илә әлагәдар зәнкинләшдирилмиш, долғунлашдырылмышдыр.

Мөвчуд олдуғу јарым әсрдән артыг мүддәт әрзиндә бу дәрслик һәр бир конкрет дөврдә елми сәвијјәсинә көрә һәм дә дилчиләримизин, бир нөв, мә'лумат китабына чеврилмишдир. Азәрбајчан дилинә аид бә'зи елми мүбаһисәләрин дүзкүн һәллини тапмаг үчүн бу китаб тәкчә шакирд вә мүәллимләрин јох, алимләримизин дә, чох заман, истинад мәнбәји олмушдур.

Дәрслијин сон нәшри дә елм вә мәдәнијјәтимизин наилијјәтләри сәвијјәсиндәдир.

Бурада дәрслијин тә'лим вә тәрбијә васитәси олмасы принсипи чох усталыгла көзләнилмишдир. Елми мә'луматлары әсасландырмаг вә мөһкәмләндирмәк үчүн верилмиш мисал вә тапшырыгларын, мәтнләрин сечилмәсиндә тәчрүбәли педагог сәриштәси өзүнү кәстәрир. Апарычы мәгсәд дилин грамматик ганунларынын әсасларыны вермәк олса да, бу грамматик ганунлара аид мисал вә тапшырыгларда елә фикирләр ифадә олунмушдур ки, онлар шакирдләрин һәм тәрбијәси, һәм дә естетик зөвгләринин вә үмумијјәтлә, интеллектуал сәвијјәсинин инкишафында мүһүм рол ојнајыр.

Һәмин дәрслик, шүбһәсиз ки, мәктәб испанаты бахымындан бир даһа тәкмилләшдириләчәк. Бунунла әлагәдар мән дәрслијин лингвистик әсасларына даир бә'зи мүлаһизәләрими билдирмәк истәјирәм.

1. Дәрсликдә верилмиш «нидалардан ибарәт сөз-чүмлә» мәсәләси, фикримизчә, дүзкүн гојулмамышдыр.

Дәрсликдә охујуруг: «Сөз-чүмләнин башга бир нөвү данышанын һисс вә һәјәчаныны билдирән нидалардан ибарәт сөз-чүмләләрдир». (сәһ.97).

Бизчә, бир һалда ки, нида јалныз һисс-һәјәчан билдирир, о, һеч вахт чүмлә ола билмәз. Буна көрә дә о, нитг һиссәләринә дә аид едилмир. Нидалар, үмумијјәтлә, һеч сөз дә дејил. Она көрә дә «нидалардан ибарәт сөз-чүмлә»нин мөвчудлуғу мәсәләси дүзкүн сәсләнмир.

2. Дәрсликдә табесиз мүрәккәб чүмләләрин компонентләри арасындакы мә'на әлагәләринин изаһында објектив чәһәтә јох, формал чәһәтә әсасланылмамышдыр. Дил фактына

Scanned with MOBILE SCANNER

формал јанашма исә схоластикаја апарыб чыхарыр. Дил факты һәмишә објектив реаллыг фактлары илә әлагәли шәкилдә изаһ едилмәлидир.

Мә'лумдур ки, табесиз мүрәккәб чүмләләрдә компонентләр арасында мә'на әлагәләри һәмин компонентләрин өз мә'налары илә реаллашыр. Јә'ни табесиз мүрәккәб чүмләләрин тәрәфләри кими ишләнән садә чүмләләрин өз мә'налары онларын арасында әлагә јаранмасына сәбәб олур. Мәһз буна көрә дә бу, «мә'на әлагәси» адланыр. Дәрсликдә исә јазылмышдыр: «Бағлајычылы табесиз мүрәккәб чүмләләрдә бу мә'на әлагәләри һәм интонасија, һәм дә табесизлик бағлајычылары илә, бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләрдә исә јалныз интонасија илә јараныр» (сәһ.117).

Мә'лум мәсәләдир ки, бағлајычы, интонасија мә'на әлагәси јаратмыр. Мә'на әлагәси, гејд етдијимиз кими, компонентләрин мәзмунунда реаллашыр.

3. Дәрслијин 41-чи сәһифәсиндә шәхс әвәзликләри ишарә әвәзликләри кими сәчијјәләндирилмәлидир. Даһа доғрусу, верилмиш мисалларда («О, көј отларын үзәринә сәрилмишди». «О, чәлд ганадларыны ачыб чырпынды.» «О, мәни көрмүшдү») шәхс әвәзлији кими ишләнән «о» әвәзлији, дүзкүн олмајараг, ишарә әвәзлији кими тәгдим едилмишдир. Дәрсликдә үчүнчү, шәхсин тәкини билдирән о шәхс әвәзлији ишарә мәгамында ишләнән о ишарә әвәзлијини («Мән о китабы хошлајырам», «О киши бизим гоншумуздур» мисалларында олдуғу кими) фәргләндирмәк үчүн мүгајисәләр апармаг кифајәтдир.

4. Дәрсликдәки бә'зи мисаллар елми изаһатла ујғун кәлмир. Мәсәлән, гошмаларла ишләнән мәсдәрин зәрфлик ола билмәсинә аид верилмиш мисалда зәрфлик гошма илә ишләнән мәсдәрлә јох, гошма илә ишләнән фе'ли сифәт тәркиби илә ифадә олунмушдур. Мисал беләдир: «О, күл-чичәк ашиги олдуғу үчүн јалныз баһары север» (сәһ.56). Бу мисалда олдуғу сөз-формасы мәсдәр јох, фе'ли сифәтдир.

Дәрслијин 120-чи сәһифәсиндә ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәкәб чүмләјә аид верилмиш мисал гојулмуш тезисә мувафиг кәлмир. Даһа доғрусу, мисал ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмлә дејил:2«Узун гыш ахшамы иди; күләк дәһшәтли бир сызылты илә ганадларыны дивара чырпыр, үзү гылынч кими кәсирди» (сәһ.120). Мә'лум мәсәләдир ки, «күләјин дәһшәтли бир сызылты илә ганадларыны дивара чырпмасы, үзү гылынч кими кәсмәси» һеч дә «узун гыш ахшамы»ны ајдынлашдыран әламәт дејил. Һәмин тәбиәт һадисәси пајызда да ола биләр.

5. Дурғу ишарәләри гајдаларынын изаһында бә'зи долашыглар нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, дәрсликдә охујуруг: «...онлардан әввәл веркүл гојула биләр, гојулмаја да биләр» (сәһ.100). Белә гејри-дәгиг көстәрмишләр, шүбһәсиз, орта мәктәб шакирдләрини чашдыра биләр.

Дәрслијин 94-чү сәһифәсиндә көстәрилир ки, «Бә'зән нәтичә билдирән ара сөзләрдән сонра ики нөгтәдә гојулур; мәсәлән: «Хүласә: сиз өзфәалијјәт дәрнәјиндә иштирак етмәк истәјирсиниз» (сәһ.94). Бизчә, бурада хүласә ара сөзүндән сонра ики нөгтә гојмаг гәтијјән дүзкүн дејил; веркүл гојмаг лазымдыр.

Дәрсликдә верилмиш бир гејддә (сәһ.84) көстәрилир ки, «...үмумиләшдиричи сөзләрдән сонра јә'ни, мәсәлән сөзләри ишләдиләр. Белә һалда һәмин сөзәрдән сонра ики нөгтә, үмумиләшдиричи сөздән сонра исә веркүл гојулур». Лакин бу тезисә аид верилмиш мисалда һәмин гајдаја әмәл едилмәмиш, јә'ни сөзүндән сонра ики нөгтә гојулмамышдыр. Мисал беләдир: «Јарпаглы ағачлар, јә'ни: тозағачы, палыд, говаг, чөкә вә с. өлкәмизин әразисиндә кениш јајылмышдыр» (сәһ. 84).

Бизчә, бурада јә'ни сөзүндән сонра ики нөгтә гојмаг лазым дејил.

Дәрслијин 102-чи сәһифәсиндәки гејддә көстәрилир ки, «узлашмајан әлавәләрдән әввәл вә сонра веркүл гојулур». Лакин бу изаһата аид верилмиш мисалда әлавәдән сонра веркүл ишарәси гојулмамышдыр.

6. Дәрсликдә бир сыра үслуби сәһвләрә дә јол верилмишдир ки, онлары дүзәлтмәк лазымдыр. Мәсәлән: «Инди бу сөз мүхтәлиф сөзләрин тәркибиндә авиасија—тәјјарәчилијә аид бир сөз кими ишләнир» (сәһ.89). «Белә һаларда мүәллифин сөзләри,дејә сөзү илә башланырса, һәмин ишарәләр бу сөздән әввәл гојулур» (сәһ.105). «Интонасија илә гурулан табесиз мүрәккәб чүмләләрдә мүхтәлиф факт вә һадисәләр садаландыгда чүмлә даһа чох садә чүмләнин бирләшмәсиндән ибарәт олур вә тәркиб һиссәләр арасында веркүл гојулур» (сәһ.123).

7. Дәрсликдә верилмиш «Грамматикада «шәхс» мүбтәда демәкдир» һөкмү илә (сәһ.68) разылашмаг чәтиндир. Чүнки «шәхс» сөзү әвәзлик бәһсиндә дә ишләнир вә шәхс әвәзлији һеч дә јалныз мүбтәда функсијасында ишләнмир.

8. Дәрсликдәки бир елми мә'луматын да дәгигләшдирилмәсини лазым билирәм. 168-чи сәһифәдә охујуруг: «Маһмуд Кашғари... үч чилдлик гијмәтли бир лүғәт һазырламышдыр». Һалбуки Маһмуд Кашғаринин лүғәти бирчилдлик олмушдур. Мәһз буна көрә дә ону «Диван...» адландырмышдылар. Ону сонракы наширләр үч чилдлик етмишләр. Бәлкә Азәрбајчанда ону ики чилддә чап етдиләр, бәс онда нечә олачаг?! Она көрә дә белә мә'луматы тарихән олдуғу кими вермәк лазымдыр.

●

IX синфин «Әдәбијјат» дәрслији һагтында мүлаһизәләрим

Ибадулла ӘСӘДОВ
Фүзули рајонундакы Бала Бәһмәнли кәнд орта мәктәбинин мүәллими

«Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри»нә даир сәнәддә дејилир: «дәрс планларыны вә програмларыны, дәрсликләри вә дәрс вәсаитини, тә'лим вә тәрбијә методларыны тәкмилләшдирмәк; шакирдләрин һәддән артыг јүкләнмәсини, дәрс материалынын һәдсиз мүрәккәблијини арадан галдырмаг вачибдир.

Бу бир һәгигәтдир ки, башга тә'лим фәнләри кими, әдәбијјат тәдриси кејфијјәтинин јүксәлдилмәси, һәр шејдән әввәл, мүвәффәгијјәтли, педагожи, психоложи тәләбләрә чаваб верән програм вә дәрсликләрдән асылыдыр.

Мән бу гыса гејдләримдә IX синфин «Әдәбијјат» дәрслији һагтында бә'зи мүлаһизәләрими билдирмәк истәјирәм.

Мә'лумдур ки, шакирдләр дәрсликлә јанашы, башга әдәби-тәнгиди мәгаләләр, әдәбијјатшүнаслыға аид әлавә тәдгигат әсәрләри, монографијалар вә с. охујуб мүтаилә едирләр. Лакин дәрсликдәки бә'зи тарихләрлә бу материалдакы тарихләрин бир-биринә ујғун кәлмәмәси шакирдләрдә долашыглыг төрәдир. Бу долашыглыг А. Бакыханов ун тәвәллүдү, Һ. Зәрдаби вә Х. Натәванын анадан олдуғу илләрлә әлагәдардыр.

Дәрслијин 11-чи сәһифәсиндә А. Бакыхановун 1846-чы илдә вәфат етмәси көстәрилир. Һалбуки «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» II

Scanned with PDF Mobile Scanner

чилд китабынын 76-чы сәһифәсиндә, А. Бакыхановун «Бәдии әсәрләр» (Бакы, 1964-чү ил нәшри) китабынын 8-чи сәһифәсиндә вә Ф.Гасымзадәнин «Аббасгулу ага Бакыханов» монографијасынын мүгәддимәсиндә онун вәфаты 1847-чи ил кестәрилмишдир (бу јахынларда һәмин тарих дәгигләшдирилмишдир).

Дәрслијин 52-чи сәһифәсиндә һәсән бәј Зәрдабинин тәвәллүдү јарыммөвзунун алтында 1832-чи ил, мәтнин ичиндә исә 1837-чи илдә Көјчај гәзасынын Зәрдаб кәндиндә доғулдуғу гејд едилмишдир.

һ. Зәрдабинин 1960-чы илдә нәшр едилмиш «Сечилмиш әсәрләри» китабынын 8-чи сәһифәсиндә вә Туран һәсәнзадәнин 1979-чу илдә тәртиб едиб нәшр етдирдији «Әкинчи» китабында тәвәллүдү 1842-чи ил кестәрилмишдир.

«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» II чилд китабынын 139-чу сәһифәсиндә исә һ. Зәрдабинин тәвәллүд тарихи 1837-чи ил кестәрилмишдир.

Бундан башга, дәрслијин 61-чи сәһифәсиндә Хуршудбану Натәванын анадан олдуғу 1832-чи ил кестәрилдији һалда «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» II чилдин 160-чы сәһифәсиндә вә Ә. Чәфәрзадәнин тәртиб етдији «Азәрбајчан ашыг вә шаир гадынлары» китабынын 62-чи сәһифәсиндә 1830-чу ил, Бәјләр Мәммәдовун «Хуршудбану Натәван» монографијасынын 10-чу сәһифәсиндә 1832-чи ил, Ф. Сејидовун 1956-чы илдә нәшр етдирдији «Хуршудбану Натәванын ше'рләри» китабынын 3-чү сәһифәсиндә 1837-чи ил кестәрилмишдир.

Икинчи ирадымыз Гасым бәј Закирин јарадычылығынын, хүсусән «Фәрзәнди-әзиз» ше'ринин тәһлилинин дәрслијә салынмамасы һаггындадыр.

50-60-чы илләрдә Закирин башга әсәрләри илә јанашы онун «Фәрзәнди-әзиз» ше'ри дә програма салынараг тәдрис едилирди. Мә'лумдур ки, бу ше'рдә Закирин рус дөвләтинә олан сәмими мүнасибәтини көрүрүк. «Фәрзәнди-әзиз» ше'ри 1829-чу ил Русија-Түркијә мүһарибәсинә вә бу мүһарибәдә русларла бәрабәр бөјүк гәһрәманлыг кестәрән гарабағлыларын икидлијинә һәср едилмишдир.

Закир јазыр ки, рус гошуну илә гаршы-гаршыја дуранын дәмирдән башы, поладдан да бәдәни олмалыдыр. Рус дөвләти һеч дә еләдөвләтләрдән дејил ки, һәр нәкәс онун үстүнә һүчум едә билсин. Ше'рдә әсас атәш һәдәфи солтан Түркијәси вә онун далында дуран харичи мүстәмләкәчиләрдир.

Дүшүбдүр османлы хәјалы-хамә,
Хаһиши вар ишиң сала низамә,
Инкилисин күнү үз гојуб шамә,
Көрәләр гәзаји-асиман кәрәк.

Шаир Түркијә ишғалчыларына гаршы көнүллү мүбаризәјә кедән Гарабағ алајынын мәрд, вәтәнпәрвәр дөјүшчүләрини ашағыдакы мисраларда алгышлајыр; онлары јени-јени һүнәрләр кестәрмәјә чағырыр.

Гарабағ атлысы дәстәбәдәстә,
Топ алмагдыр сәнәтләри пејвәстә.
Дөјүшдә от салыб османлы үстә,
Чәркәләрини едә пәришан кәрәк».

Чох тәәччүблүдүр ки, белә идеја-тәрбијәви әһәмијјәти олан әсәр 70—80-чи илләрин програмындан чыхарылмышдыр. IX синфин «Әдәбијјат» дәрслијиндә нәдәнсә бу әсәр һаггында, үмумијјәтлә, мә'лумат верилмир. Бизчә, Закирин икинчи дәрәчәли әһәмијјәтә малик олан тәмсилләри вә мәнзум һекајәләринә аид дәрсликдә верилмиш 4 сәһифә (сәһ.44—49) материал гысалдылсын вә јухарыда һаггында бәһс едилән әсәрин кениш тәһлили дәрслијин јени нәшринә дахил едилсин. Шакирдләрә вәтәнпәрвәрлик, милли гүрур һисси, дүшмәнә нифрәт, икидлик кими нәчиб сифәтләр ашылајан «Фәрзәнди-әзиз» ше'ринин јени програма дахил едилмәси мүәллимләрин үрәјиндән оларды.

Дәрсликдә бә'зән бир-биринә зидд һөкмләрә, мүлаһизәләрә дә тәсадүф олунур. Мәсәлән, дәрслијин 56-чы сәһифәсиндә охујуруг: «30—40-чы илләрдә А. Бакыханов, И. Гутгашынлы вә М. Ш. Вазеһин симасында мејдана чыхан илк Азәрбајчан маарифчилији бу дөврдә Мирзә Фәтәли Ахундов вә һәсән бәј Зәрдабинин симасында инкишаф едәрәк камала чатды». Бу доғру һөкмдән сонра (114-чү сәһифәдә) М. Ф. Ахундовун «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә тәнгиди реализмин ...баниси», «...тәнгиди реализми өз јарадычылыг гүдрәти илә јүксәкләрә галдырмасы», «тәнгиди реализм јарадычылыг методуна дәриндән јијәләнмиш олан бөјүк сәнәткар...» олмасы гејд едилир.

Мә'лумдур ки, маарифчи реализм илә тәнгиди реализм бир-биринә хас олан охшар чәһәтләрә малик олсалар да, башга-башга јарадычылыг методудур.

Дәрслијин јени нәшриндә бу ујғунсузлуғун арадан галдырылмасы шакирдләрә даһа дәгиг мә'лумат вермәјә имкан јарадар.

●

ҺИКМӘТЛИ СӨЗЛӘР

(Сүлһ һаггында)

Мадам ки, сүлһ илә көјәрир
диләк,
Дөјүшә ат чапмаг даһа нә кәрәк?

Дөјүшдән јахшыдыр барышыг,
шәфгәт,
Бири дәрд кәтирир, бири сәадәт.

Һәр кәс ки, зүлм үчүн гылынчы
алды,
Ган төкән шир кими пәнчәсиз
галды.

Һәр кәс зор кестәрсә ишиндә
әкәр,
Ишинин низамы позулуб кедәр.

Бирилә көһнәдән оларса кини,
Көкүнү газыма онун нәслинин.
Атајчын оғулдан алма интигам,
Чалыш дост оласан онунла
мүдам.

(Достлуг һаггында)

Достдан үч чевирмәк доста нә
лајиг?
Бу сифәт көрүнмүш дүшмәнә
лајиг.
Чалыш аз достлуг ет, етсән дә әкәр
Достлугда мөһкәм ол, сөздә
мө'тәбәр.

Гырса бир будағы дост
һирсләнәрәк,
О, чәннәт ағачы олса да ал нәк

Кәлин доста атаг бу дәрди,
достлар!
Едәк бөһтанчылар ордусуну хар

Даш-кәсәк атса да бизә дост әкәр,
Тәшәккүрлә атаг она биз шәкәр.

Достлугда чүр'әтли, чәсарәтли ол.
Чүнки горхаглардан олмаз
сәркәрдә.

Топлајаны: Елхан һәсәнзадә
Дәвәчи рајону, Јеникәнд орта
мәктәбинин мүәллими

Scanned with MOBILE SCANNER

Һәјат сынагларында бәркијән өмүр

Халгымыз үчүн өлүм-дирим мүһарибәси олан Бөјүк Вәтән мүһарибәси башлананда кәнч Нурәһмәд Губа педагожи мәктәбини тәзәчә гуртармышды. Һәлә тә'јинатлары кәлиб чыхмамышды. Ачы хәбәр—мүһарибәнин башланмасы хәбәри бүтүн совет адамлары кими ону да сарсытды, гәзәбләндирди. Көнүллү оларак чәбһәјә кетмәји гәрара алды. Лакин јашы һәлә 17-јә чатмадығы үчүн рајон һәрби комиссарлығында онун әризәсини гәбул етмәдиләр. Кәнч мүәллим тә'јинат вәрәгәсини көтүрүб Хызы (индики Абшерон) рајонунун Дизәвәр кәнд 7 иллик мәктәбиндә педагожи фәалијјәтә башлады. Ил јарымдан сонра онун да өз әскәри борчуну вермәси вахты кәлиб чатды. Нурәһмәд Пирмәммәдов о илләри хатырлајараг дејир:

—1943-чү илин шахталы гышында әскәри хидмәтә башладым. Һәмин илин октјабр ајында 311-чи атычы дивизијасынын тәркибиндә Волхов чајы саһилиндәки дөјүшләрдә иштирак етдим. Мән бурада халгымызын динч һәјатыны позан алман ганичәнләриндән гисасымы ала билдим. 1944-чү ил феврал ајынын 7-дә Новгород вилајәтинин Высокоје кәндини алманлардан азад етмәк үчүн күчлү һәмләјә башладыг. Кәнд дәфәләрлә әлдән-әлә кечди. Бир күндә дүшмәнин сәккиз һүчумуну дәф етмәли олурдуг. Нәһајәт, февралын 10-да фашистләри кәнддән бирдәфәлик вуруб чыхартдыг. Сол чијнимдән јараланмағыма бахмајараг, дөјүш мөвгејини тәрк етмәдим. Һәмин дөјүшдә фәргләндијим үчүн «Икидлијә көрә» медалы илә тәлтиф олундум.

Нурәһмәд мүәллимин сонракы дөјүш јолу Псков вә Ленинграддан, Естонија, Полша вә Алманија торпагларындан кечмишдир. Гәләбәјә ики күн галмыш—1945-чи илин мај ајынын 7-дә Алманијанын Бреславл шәһәри уғрунда кедән дөјүшләрдә фәргләндији үчүн о, икинчи дәфә «Икидлијә көрә» медалы илә тәлтиф олунмуш, шәһәрин азад едилмәсиндә иштиракы үчүн исә ССРИ Али Баш Команданлығынын тәшәккүрүнә лајиг көрүлмүшдүр.

Нурәһмәд мүәллим гәләбәни Алманија торпағында гаршылады. 1945-чи илин 9 Мај күнү! Гәләбә мүждәли бу күн тарихә гызыл хәтлә јазылды. Гара нијјәтләрлә өлкәмизә сохулан азғын дүшмән өз јувасында мәһв едилди. Јенилмәз ордумуз бејнәлмиләл борчуну јеринә јетирәрәк бәшәријјәти фашизм таунундан хилас етди. Дүшмән тапдағындан азад олмуш Вәтән торпағы раһат нәфәс алмаға, чичәк ачмаға башлады. Додагларда нәғмә гонду, чөһрәләрә севинч чөкдү. Мүһарибәни зәфәрлә баша чатдыран мәрд оғлан вә гызлар Вәтәнин јараларыны сағалтмаг үчүн кеницә— доғма јурдларына дөндүләр. Бунларын ичәрисиндә Нурәһмәд Пирмәммәдов да вар иди. О, Губа рајонунун Шудуг кәндиндә педагожи фәалијјәтини давам етдирди. Бир мүддәт ишләдикдән сонра тәһсилини артырмаға еһтијач дујду. Губа мүәллимләр институтуну, В. И. Ленин адына АПИ-нин дил-әдәбијјат факултәсини битирди. Ишкүзарлығыны вә педагожи сәриштәсини нәзәрә алыб ону ирәли чәкдиләр: әввәл Шудуг кәнд орта мәктәбиндә директор мүавинлијини, 1971-чи илдән исә һәмин мәктәбин директорлуғуну она е'тибар етдиләр.

Мәктәбә рәһбәрлик етдији 14 ил әрзиндә Нурәһмәд мүәллим ишә чан јандырмасы илә, ишкүзар педагожи коллектив јаратмасы илә она көстәрилән е'тимады доғрултду. Онун мә'зунларынын сәси өлкәнин ән мүһүм тикинтиләриндән— БАМ-дан, Түмендән, Узаг Шәргдән кәлир. Мә'зунларын бир гисми өз тәһсилләрини Москванын, Украјнанын, Һәштәрханын али мәктәбләриндә мүвәффәгијјәтлә давам етдирирләр. Һәр ил мә'зунларын бөјүк әксәријјәти мәктәбдән бирбаша истеһсалата—совхоз вә колхозлара, сәнаје мүәссисәләринә кедир.

Мәктәбин һәр бир мүвәффәгијјәтиндә Нурәһмәд мүәллимин чохиллик фәдакар әмәјинин изләри ајдын көрүнүр. Бу әмәјин нәтичәсидир ки, о, рајон педагожи ичтимаијјәти арасында, мәктәбин мүәллим вә шакирд коллективи, һабелә кәнд әһалиси арасында бөјүк һөрмәт газанмышдыр. Партија вә һөкумәтимиз онун әмәјини јүксәк гијмәтләндирмишләр. Рәшадәтли дөјүш вә сәмәрәли педагожи фәалијјәтинә көрә мүхтәлиф илләрдә он медалла, «Габагчыл маариф хадими» дөш нишаны илә, һабелә, ССРИ Маариф Назирлији вә МАМЕИҺИ Мәркәзи Комитәсинин Фәхри фәрманы илә тәлтиф олунмушдур.

Бир мәктәб рәһбәри кими Нурәһмәд мүәллимин мүвәффәгијјәтләринин сәбәбләри илә, педагожи ишдә нәји даһа вачиб һесаб етмәси илә марагландым. О чавабында деди: «Педагожи ишдә һәр шеј вачибдир; бурада хырда мәсәлә јохдур. Лакин чохиллик тәчрүбәмдән беләә гәнаәтә кәлмишәм ки, јахшы ушаглар јалныз јахшы мүәллимләр коллективиндә јетишә биләр, бир мүәллим тәкликдә (о нә гәдәр јахшы мүәллим олса да) тәрбијә ишиндә лазыми сәмәрә әлдә едә билмәз. Јахшы мүәллими фәргләндирән ән вачиб кејфијјәтләрдән бири өз јетишдирмәләринин гүввәсинә вә кәләчәјинә инамла јанашмасыдыр».

Мән рајон методкабинетиндә оларкән Нурәһмәд мүәллимин фәалијјәти барәдә методистләрин рә'ји илә марагландым. Һамынын фикри мүсбәт иди. Дедиләр ки, Нурәһмәд мүәллим дәрсләрини јүксәк сәвијјәдә гурур, шакирдләри фәаллашдырыр, онларын мүстәгил фикрини ојатмаға чалышыр. О, синифдәнхарич ишләрин тәшкилинә дә бөјүк әһәмијјәт верир. Онун јахындан көмәји илә мәктәбдә зәнкин дијаршүнаслыг музеји јарадылмышдыр. Музејдә 500-ә јахын мүхтәлиф експонат топланмышдыр. Шифаһи халг әдәбијјатына марагы марағ көстәрән шакирдләр музеј үчүн чохлу нүмунәләр (нағыл, ләтифә, мәсәлләр, һикмәтли сөзләр, јерли адәт вә ән'әнәләри әкс етдирән бәдии парчалар вә с.) топламышлар. Музеј материалларындан дәрсләрдә, дәрнәк мәшғәләләриндә јери кәлдикчә истифадә олунур. Әдәбијјат үзрә дәрсләрин вә синифдәнхарич ишләрин чанлы тәшкили нәтичәсиз галмыр. Тәсадүфи дејил ки, Нурәһмәд мүәллимин онларча јетирмәләри өз севимли мүәллимләринин јолуну давам етдирирләр.

Мүһарибә дәһшәтләрини өз көзләри илә көрмүш Нурәһмәд мүәллим кәнч нәслин һәрби-вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинә дә бөјүк гајғы илә јанашыр. Шакирдләрдән ибарәт гырмызы ләпирчиләр дәстәси кәндин мүһарибә иштиракчыларыны ашкара чыхармаг, онларын ха-

Scanned with MOBILE SCANNER

тирәсини әбәдиләшдирмәк истигамәтиндә сәмәрәли иш апарырлар. Мәктәбдә тез-тез ветеранларла көрүш кечирирләр. Мүхтәлиф һәрби-идман ојунлары тәшкил олунур. Апарылан ишләр өз бәһрәсини верир. Өлкәнин һәрби мәктәбләринә охумаға кедән мә'зунларын илдән-илә артмасы мәһз бу кәркин ишин әјани нәтичәсидир.

Нурәһмәд мүәллим һәр јердә—мәктәбдә дә, аиләдә вә ичтимаи јерләрдә дә ушаглара мүсбәт нүмунә көстәрән мүәллим—тәрбијәчидир. О, ејни заманда бөјүк аилә башчысыдыр, гајғыкеш вә тәләбкар атадыр. 7 өвладынын һамысы зәһмәтә гатлашмыш, тәһсил алмышдыр: Таһир еперкетик, Валидә вә Асја тибб бачылары, һәгигәт мүәллим, Азәр технолог, Гүдрәт мүһәндисдир. Аиләнин кичик оғлу Асәф һәрби хидмәти баша вурмаг үзрәдир.

Нурәһмәд Пирмәммәдовун педагожи фәалијјәтә башламасындан 45 илә јахын бир вахт кечир. О, бу мүддәтдә һәјатын чох сынагларындан чыхмышдыр. Заман онун сачларына күмүшү сығал чәкиб, лакин о һәлә күмраһдыр, бөјүк арзуларла јашајыб ишләјир. Ахы ветеранлар гәлбән һәмишә чавандырлар, даим өн чәркәдә аддымлајырлар. Дөјүш аловларындан гәләбә илә чыхан мүһарибә ветеранынын һазырда, мәктәб ислаһатынын һәјата кечирилдији бир шәраитдә ән мүрәккәб чәбһәдә—педагожи әмәк чәбһәсиндә јени гәләбәләр газаначағына инанырыг.

Мәчид ИСМИХАНОВ

---

1 ИЈУН —УШАГЛАРЫ БЕЈНӘЛХАЛГ МҮДАФИӘ КҮНҮДҮР

Нәсиб МӘММӘДОВ

Јадикар саз

Бабам давада
Һәлак олубдур.
Ондан јадикар
Бир саз галыбдыр.
Гәләбә күнү,
Күлбаһар нәнә
Јадикар сазы
Верәрәк мәнә,
Деди: чал, оғлум
Баба сазыны,
Јај бу елләрә,
Хош авазыны.
Фәрәһ, гүрурла,
Чалдым о сазы.

Күлбаһар нәнә,
Галараг разы—
Деди:—чан бала,
Инди саза бах,
Көр нәкид бабан,
Мәктубла бир вахт,
Нә јазыбмыш нә!
«Әкәр чәбһәдән,
Гајытмасам мән,
Чалын сазымы
Гәләбә күнү
Дүшсүн аләмә,
Гој сәси, үнү»...

Рәсми шө'бә

Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормалары*

Кәнчләрин идеја-сијаси тәрбијәсинә, онларын марксист-ленинчи дүнјакөрүшүнүн формалашмасына, мүтәшәккиллик вә интизам мәс'улијјәтләринин артырылмасына верилән тәләбләрлә әлагәдар гаршыја беләбир чидди вәзифә гојулмушдур: «Тә'лим-тәрбијә ишинин вә мәктәб һәјатынын мәзмунунда вә методларында, шакирдләрин билијинин гијмәтләндирилмәсиндә формализмин һәр чүр тәзаһүрүнүн көкү гәтијјәтлә кәсилмәли, үзәнирәг фаиз бәласы арадан галдырылмалыдыр» («Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһаты һаггында». Сәнәдләр вә материаллар топлусу, Азәрнәшр, 1984, сәһ.45).

Шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләрини објектив, дүзкүн вә вахтлы-вахтында гијмәтләндирмәк чох мүһүм тәрбијәви әһәмијјәт кәсб едир. Бу, тә'лимин кејфијјәтини јүксәлтмәкдә шакирдләрин мәс'улијјәтини артырыр, тә'лим вә әмәк интизамына, ичтимаи интизама риајәт етмәјин вачиблијинә онларын диггәтини чәлб едир, шакирдләрдә өзләринә, өз мүсбәт вә мәнфи чәһәтләринин гијмәтләндирә билмәләринә, дүзлүк вә доғручулуға тәләбкарлыгларыны гүввәтләндирир. Либерализмә, гијмәтин шиширдилмәси вә азалдылмасына јол верилдикдә шакирдләрин бир чохунда чидди наразылыг, бә'зиләриндә исә архајынчылыг һисси јаранир, онлар өз имканларынын даһа јүксәк гијмәтә «лајиг олдуғуну» бир «тәләб» кими гаршыја гојурлар. Билијин гијмәтләндирилмәсинә бу чүр мүнасибәт бир дә она көрә чох зәрәрлидир ки, бу, ајры-ајры шакирдләрә башгаларынын һимајәси, гәјјумлугу алтында јашамаг психолокијасы ашылајыр.

Билик, бачарыг вә вәрдишләрин гијмәтләндирилмәсиндә формализми, либерализми, мүвәффәгијјәт фаизинин шиширдилмәси һалларыны гәтијјәтлә арадан галдырмаг үчүн, верилмиш билијләрин мөһкәмлији вә давамлығы дәрәчәси нәзәрә алынмалы, өјрәдилмиш нәзәри материалы тә'лим мәгсәди күдән практик ишләрдә шакирдләрин сәрбәст вә там шүурлу шәкилдә тәтбиг едә билмәк бачарыглары диггәтлә јохланылмалы вә мүәјјән едилмиш нормативләрә гијмәтләндирмәдә чидди риајәт олунмалыдыр.

Шакирдләрин јалныз о бачарыг вә вәрдишләринин јохламаг тәләби гаршыја гојулур ки, мүәллим һәмин бачарыг вә вәрдишләри формалашдырмаг үчүн тә'лимин әввәлки илләриндә вә ја јохлама әрәфәсиндә мүвафиг иш апармыш олсун.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә ашағыдакылар јохланылыр:

* Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији мәктәб ислаһатынын тәләбләринә ујғун олараг јенидән ишләнилмиш «Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормаларыны тәсдиг етмишдир. Һәмин «Нормалар» 1985—1986-чы тәдрис илиндән (1 сентјабрдан) тәтбиг едиләчәкдир.

1) дил һаггында әлдә едилмиш биликләр), 2) орфографија вә дурғу ишарәләри вәрдишләри, 3) нитг бачарыглары.

I. Шакирдләрин шифаһи чавабларынын гијмәтләндирилмәси.

Шифаһи сорғу шакирдләрин Азәрбајчан дилиндән биликләринин һесаба алынмасынын әсас васитәләриндән бириди. Шакирдин мүәјјән мөвзу үзрә кениш чавабы рабитәли вә мәнтиги чәһәтдән ардычыл олмалыдыр; о, тә'риф вә гајданы конкрет нүмунәләр үзәриндә тәтбиг етмәји бачармалыдыр.

Шакирдин шифаһи чавабы гијмәтләндириләркән ашағыдакы критеријалар әсас тутулур:

1) чавабын тамлығы вә дүзкүнлүјү; 2) өјрәнилмиш материалын дәрк едилмәси дәрәчәси; 3) чавабын дил бахымындан формалашдырылмасы.

Әкәр шакирд: 1) өјрәнилмиш материалы кифајәт дәрәчәдә вә бүтөвлүкдә изаһ едирсә, дил һадисәләринин мә'насыны дүзкүн ача билирсә; 2) материалы онун там дәрк етдијин ачыг-ашкар һисс олунурса, өз мүһакимәләринин әсасландырмағы бачарырса, тәкчә дәрсликдәки нүмунәләрдән истифадә етмәклә мәһдудлашмајыб өзү дә мүстәгил олараг мисаллар көстәрирсә; 3) әдәби дил нормалары бахымындан материалы ардычыл вә дүзкүн изаһ едирсә, белә чаваба «5» гијмәт верилир.

Шакирдин чавабы «5» гијмәт үчүн нәзәрдә тутулмуш тәләбләр сәвијјәсиндә олуб, јол вердији 1—2 сәһви өзү дүзәлдирсә, ардычыллығын позулмасында, фикирләрини дил бахымындан формалашдырмагда 1—2 сәһвә јол верирсә, белә чаваб «4» гијмәтә лајиг көрүлүр.

Әкәр шакирд мөвзуну әсасән билирсә, лакин: 1) өјрәндији материалын мәзмунуну кифајәт дәрәчәдә әһатә едә билмәјиб дил һадисәләринин изаһында, јахуд гајдалары ифадә етмәклә гејри-дәгиглијә јол верирсә; 2) сөјләдикләрини дәгиг вә әтрафлы сурәтдә өз мисаллары илә әсасландырмағы бачармырса; 3) изаһәтларында мәнтиги ардычыллыға вә нитгинин дүзкүнлүјүнә лазыми диггәт јетирмирсә, белә чаваба «3» гијмәт верилир.

Шакирд нәзәрдә тутулмуш мувафиг материалын чох һиссәсини билмирсә, тә'риф вә гајдалары сөјләјәркән кобуд сәһвләрә јол верирсә (онлары тәһриф едирсә), дедикләринә инамсызлыг көстәрирсә, нәһајәт, нитги долашығдырса, белә чаваба «2» гијмәт верилир.

Әкәр шакирд материалы бүтөвлүкдә баша дүшмәјибсә, һәмин материалла әлагәдар һеч бир шеј билмирсә, белә чаваб «1» балла гијмәтләндирилир.

Шифаһи чаваблара мәнфи гијмәтләр («2», «1») јалныз фәрди сорғу просесиндә (сорғу үчүн ајрылмыш мүәјјән вахтда) верилир. Мүсбәт гијмәтләр исә («5», «4», «3») тәкчә фәрди сорғу заманы дејил, бүтүн дәрс мүддәтиндә шакирдин вердији чаваблара (чавабларын мәчмусуна) көрә верилә биләр; бир шәртлә ки, һәмин шакирдин билији һәм дә практик чәһәтдән јохланылмыш олсун.

II. Имлаларын гијмәтләндирилмәси

Имла шакирдләрин орфографик вә дурғу ишарәләри савадыны јохламағын әсас формаларындан биридир.

Имла үчүн, әсасән рабитәли мәтнләр сечилмәси мәгсәдәујғундур. Мәтнләр мүасир әдәби дилин нормаларына ујғун олмалыдыр.

Имланын һәчми ашағыдакы гајдада мүәјјәнләшдирилир.

IV синиф үчүн 90—100 сөз, V синиф үчүн 100—110 сөз, VI синиф үчүн 110—120 сөз, VII синиф үчүн 120—140 сөз, VIII синиф үчүн 140—160 сөз. Мәтнин һәчми мүәјјәнләшдириләркән тәкчә әсас мә'налы сөзләр јох, көмәкчи сөзләр дә һесаба алыныр.

Лүғәт үзрә јохлама имлада јазылышы чәтин сөзләри шакирдләрин нә дәрәчәдә мәнимсәдикләри јохланылыр. Белә имланын материалында сөзләрин мигдары тәхминән ашағыдакы кими ола биләр:

IV синифдә 15—20 сөз, V синифдә 20—25 сөз, VI синифдә 25—30 сөз, VII синифдә 30—35 сөз, VIII синифдә 35—40 сөз.

Мүәјјән мөвзу үзрә шакирдләрин һазырлыг сәвијјәсини јохламаг мәгсәди күдән имла мәтнинә һәм һәмин мөвзуја аид, һәм дә әввәлләр кечилмиш орфограм вә пунктограмлар дахил едилир. Рүбүн вә илин сонунда апарылан јекунлашдырычы јохлама имлаларда исә шакирдләрин һазырлыг сәвијјәләри кечилмиш бүтүн мөвзулар үзрә јохланылыр.

Јохлама имланын мәтнинә јени өјрәнилмиш орфограмлар јалныз о заман дахил едилә биләр ки, онлара аид бачарыглар азы 2—3 дәрс бундан әввәл мөһкәмләндирилмиш олсун.

Имла мәтнләриндә IV синифдә 5-дән, V—VI синифләрдә 7-дән, VII—VIII синифләрдә исә 10-дан артыг олмајараг јазылышы чәтин сөзүн (шакирдләрин хүсуси олараг өјрәндикләри) әһатә едилмәсинә диггәт јетирилмәлидир.

Биринчи рүбүн сонунадәк (IV синифдә исә биринчи јарымилин сонунадәк) мәтнин һәчми әввәлинчи синиф үчүн мүәјјән едилмиш сөз мигдарындан артыг олмамалыдыр (мәсәлән, һәмин мүддәтдә IV синифдә 90 сөз, V синифдә 100 сөз вә с.)

Имланы диктә едәркән орфоепик нормалара чидди риајәт едилмәлидир.

Имла јазылар јохланыларкән ашағыдакы гисимдән олан орфографик вә дурғу ишарәләри сәһвләри дүзәлдилмәли (ишарә едилмәли), лакин гијмәтләндирмәдә һесаба алынмамалыдыр:

1) сөзләрин сәтирдән сәтрә кечирилмәси илә әлагәдар сәһвләр (һеҹа принсипинин позулмасы илә әлагәдар сәһвләр истисна едилмәклә);

2) мәктәб програмына дахил едилмәјән гајдаларла әлагәдар сәһвләр (мәсәлән, чәм шәкилчиси гәбул едән исимләрин бөјүк вә ја кичик һәрфлә јазылышында; Јарославски, планетари, ссенари кими алынма сөзләрин «ј»-сыз јазылышында; үч нөгтә ишарәсинин ишләнмәсиндә вә с.);

3) програм материалы үзрә һәлә өјрәнилмәмиш гајдаларла әлагәдар сәһвләр;

4) үзәриндә һәлә хүсуси олараг иш апарылмамыш јазылышы чәтин сөзләрлә әлагәдар сәһвләр;

5) орфографијамызда ачыг-ашкар мүбаһисәли олан вә мәтбуатда икилијә јол верилмәси илә әлагәдар сәһвләр; бураја башлыча олараг ашағыдакылар дахилдир:

а) *иди, имиш* һиссәчикләринин саитлә битән сөзләрдән сонра битишик јазылышы (биләјди, көрпәјмиш вә с.); б) тәк гошмасынын сөзләрә битишик јазылышы (гуштәк, көлкәтәк вә с.); в) фе'лин шүһуди кечмиш заманынын икинчи шәхс тәки вә чәминдә заман шәкилчисинин ики вариантда јазылышы (алмышсан-алмысан, көрмүшсүнүз-көрмүсүнүз вә с.); г) икинчи компонентн ән чох -лы шәкилчили сифәтдән ибарәт бир сыра мүрәккәб сөзләрин битишик вә сөз бирләшмәси шәклиндә (вургудан асылы олараг) јазылышы (гаракөзлү- гара көзлү, зәрифнахышлы-зәриф нахышлы, мәгсәдәмувафиг- мәгсәдә мувафиг вә с.);

б) классик әдәбијјатдан кәтирилән нүмунәләрдә мүасир дилимизин орфографијасына ујғун кәлмәјән вә ја мүасир дилимиздә ишләнмәјән сөзләрин јазылышында јол верилән сәһвләр;

6) фе'ли бағламалардан сонра веркүлүн ишләдилмәси илә әлагәдар сәһвләр;

7) мүәллифин өз үслубуна мәхсус ишләтдији дурғу ишарәләриндә јол верилән сәһвләр.

Ачыг-ашкар механики характер дашыјан сәһвләри дә (һәрфбурахма, һәрфартырма вә с.) мүәллим дүзәлтмәли, лакин јазы ишини гијмәтләндирәркән нәзәрә алмамалыдыр (мәсәлән, китаб әвәзинә «титаб», дәниз әвәзинә «дәнз», «кетди-

ләр» әвәзинә «кетдикләләр» вә с.). Нәзәрә алынмалыдыр ки, механики характер дашыјан сәһвләрлә тәләффүздән ирәли кәлән һәрфбурахма вә һәрфартырма сәһвләрини гарышдырмаг олмаз; мәсәлән, хаһиш әвәзинә «хаһишт», стәкан әвәзинә «истәкан», габилијјәт әвәзинә «габлијјәт», мәктәбимиз әвәзинә «мәктәбмиз вә с. јазылмасы илә әлагәдар сәһвләр бу гәбилдәндир.

Имланын гијмәтләндирилмәсиндә сәһвләрин характерини дә нәзәрә алмаг вачибдир. Бу бахымдан кобуд олмајан, јә'ни шакирдин саваддылыг дәрәчәсини мүәјјән етмәкдә бир о гәдәр дә әһәмијјәтли рол ојнамајан сәһвләри фәргләндирмәк лазымдыр. Кобуд олмајан ики сәһв бир сәһв кими һесаба алыныр.

Кобуд олмајан сәһвләрә ашағыдакылар дахилдир:

1) гајдалара аид истисналыгларла әлагәдар сәһвләр;

2) мүрәккәб адларда бөјүк һәрфин јазылышы илә әлагәдар сәһвләр;

3) мәтндә бир орфограмын бир јердә дүзкүн, башга јердә исә јанлыш јазылмасы илә әлагәдар сәһвләр;

4) фарс-әрәб вә Авропа мәншәли хүсуси исимләрин јазылышында јол верилән сәһвләр (мәсәлән, Шејх Нәсруллаһ—Шејх Нәсрулла, Искәндәр—Искәндәр вә с.);

5) бу вә ја дикәр дурғу ишарәсинин әвәзинә, башгасынын ишләдилмәси илә әлагәдар сәһвләр (мәсәлән, әлавәләрдә тире әвәзинә, веркүлүн ишләдилмәси);

6) бир-бирини тамамлајан дурғу ишарәләриндән биринин бурахмагла әлагәдар сәһвләр (мәсәлән, чүмләнин ортасында кәлән хитаб вә ја ара сөздә јалныз бир веркүлүн ишләдилмәси, дырнаг ишарәләриндән биринин унудулмасы вә с.).

Ејничинсли (тәкрар) вә ја ејнитипли сәһвләри дә характеринә көрә бир-бириндән фәргләндирмәк лазымдыр. Әкәр бурахылан сәһв ејни сөздә тәкрар характерини дашыјырса, ејничинсли сәһв һесаб олунур. Ејни гајдаја мүхтәлиф сөзләрдә риајәт едилмәмишсә, белә сәһвләр ејнитипли сајылыр. Мәсәлән, да, дә бағлајычысы мүхтәлиф сөзләрдән сонра битишик јазылмышса, јахуд г-нын ғ-јә кечмәси гајдасына мүхтәлиф сөзләрдә риајәт едилмәмишсә, булар ејнитипли сәһвләр кими һесаба алыныр.

3 ејнитипли сәһв бир сәһв һесаб олунур, буларын сајы 3-дән артыг олдугда исә, сонракыларын һәр бири ајрыча бир сәһв кими һесаба алыныр.

Гејд. Јазылышы чәтин сөзләрдән бу вә ја дикәриндә 2 вә даһа артыг сәһвә јол вериләркә онлар бир сәһв һесаб олунур.

Имлада шакирдин 5-дән артыг дүзәлиши олдугда јазынын гијмәти бир бал ашағы салыныр. 3 вә даһа артыг дүзәлиши олан јазыја «5» гијмәт верилмир.

Имла јазылара бир гијмәт верилир.

«5» гијмәт сәһвсиз јазыја, еләчә дә бир кобуд олмајан орфографик вә ја дурғу ишарәси олан јазыја верилир.

«4» гијмәт 2 орфографик вә дурғу ишарәси, јахуд 1 орфографик 3 дурғу ишарәси, јахуд тәкчә 4 дурғу ишарәси олан јазыја верилир.

«3» гијмәт 4 орфографик вә 4 дурғу ишарәси, јахуд 3 орфографик вә 5 дурғу ишарәси, јахуд 2 орфографиг вә 6 дурғу ишарәси, јахуд 1 орфографик вә 7 дурғу ишарәси, јахуд да тәкчә 8 дурғу ишарәси сәһви олан јазыја верилир. IV синифдә 5—6 орфографик вә 4 дурғу ишарәси сәһви олан јазыја да «3» гијмәт верилмәси мүмкүн һесаб едилир.

«2» гијмәт 7-јәдәк орфографик вә 7-јәдәк дурғу ишарәси, јахуд 6 орфографик 8 дурғу ишарәси, 5 орфографик вә 9 дурғу ишарәси, 4 орфографик вә 10 дурғу ишарәси сәһви олан јазыја верилир.

Сәһвләрин сајы «2» гијмәт үчүн мүәјјән едилмиш һədди кечдикдә имла «1» балла гијмәтләндирилир.

Сәһвләрин мигдары илә әлагәдар вариантларда мүәјјән һədди көзләмәк вачиб шәртләрдән һесаб олунур. Бу һədд орфографик сәһвләрин мүмкүн сајына көрә мүәјјән едилир. Белә ки, 2 орфографик сәһв «4» гијмәт үчүн, 4 орфографик сәһв (IV синифдә 5 орфографик сәһв) «3» гијмәт үчүн, 7 орфографик сәһв исә «2» гијмәт үчүн сон һədд сајылыр. Орфографик сәһвләр һәмин һədди кечдикдә имланын гијмәти дәјишилмәлидир.

Имладан вә әлавә тапшырыгдан (фонетик, лексик, орфографик, грамматик тапшырыгдан) ибарәт комплекс јохлама јазыја ики гијмәт верилир.

Јеринә јетирилмиш әлавә тапшырығы гијмәтләндирмәкдә ашағыдакылары әсас тутмаг төвсијә олунур.

Әкәр тапшырыг бүтүнлүклә јеринә јетирилмишсә, она «5» гијмәт верилир.

Әкәр тапшырығын азы 3/4 һиссәси дүзкүн јеринә јетирилмишсә, о, «4» балла гијмәтләндирилир.

Әкәр тапшырығын азы јарысы дүзкүн јеринә јетирилмишсә, она «3» гијмәт верилир.

Тапшырығын јарыдан азы јеринә јетирилдикдә исә о, «2» балла гијмәтләндирилир.

Тапшырығын һеч бир тәләби јеринә јетирилмәдикдә она «1» гијмәт верилир.

Әлавә тапшырыг јеринә јетириләркән бурахылан орфографија вә дурғу ишарәләри сәһвләри имланын гијмәтләндирилмәсиндә нәзәрә алыныр.

Лүғәт үзрә јохлама имланын гијмәтләндирилмәсиндә ашағыдакылары әлдә рәһбәр тутмаг төвсијә олунур:

Һеч бир сәһви олмајан белә имлаја «5» гијмәт верилир.

Јалныз 1—2 сәһви олан имлаја (лүғәт үзрә) «4» гијмәт верилир.

3—4 сәһви олан имлаја «2» балла, сәһвләрин сајы бундан артыг олдугда исә «1» балла гијмәтләндирилир.

III. Ифадә вә иншанын гијмәтләндирилмәси

Ифадә вә инша шакирдләрин нитг һазырлығыны, фикри дүзкүн вә ардычыл шәкилдә ифадә етмәк бачарыгларыны јохламағын әсас формаларыдыр.

IV—VIII синифләрдә ифадә вә иншалар програмын «Рабитәли нитг бачарыгларынын инкишафы» бөлмәсинин тәләбләринә ујғун олараг апарылыр.

Кениш ифадә үзрә мәтнин тәхмини һәчми: IV синифдә 100—150 сөз, V синифдә 150—200 сөз, VI синифдә 200—250 сөз, VII синифдә 250—350 сөз, VIII синифдә 350—450 сөз.

Синиф иншалары үчүн ашағыдакы тәхмини һәчм мәсләһәт көрүлүр:

IV синифдә 0,5—1 сәһифә; V синифдә 1—1,5 сәһифә, VI синифдә 1,5—2,0 сәһифә; VII синифдә 2,0—3,0 сәһифә; VIII синифдә 3,0—4,0 сәһифә; IX синифдә 4,0—5,0 сәһифә X синифдә 5,0—6,0 сәһифә.

Иншаларын көстәрилән һәчминә мүәллим тәхмини јанашмалыдыр, белә ки, иншанын һәчми бир чох һаллардан, хүсусән мөвзунун характери вә идејасындан, шакирдләрин иш сүр'этиндән, онларын үмуми инкишафындан, иншанын үслуб вә жанрындан чох асылыдыр.

Ифадә вә иншалар васитәсилә шакирдләрин 1) мөвзуну ачмаг бачарыглары; 2) дил васитәләриндән истифадә бачарыглары (иншанын үслубуна, мөвзусуна ујғун); 3) дил нормалары вә дүзкүн јазы гајдаларына аид вәрдишләри јохланылыр.

Бүтүн ифадә вә иншалара ики гијмәт верилир: әввәлинчи гијмәт иншанын мәзмунуна вә нитг тәртибинә аид едилир; сонракы гијмәт исә јазы ишинин савад сәвијјәсинә, јә'ни онун орфографија, дурғу ишарәләри вә дил нормалары (грамматик нормалар) бахымындан саваддылыг дәрәчәсинә көрә верилир. Һәр ики гијмәт шакирдләрә Азәрбајчан дилиндән верилән гијмәтләр һесабында нәзәрдә тутулур. Лакин инша шакирдләрин әдәбијјат үзрә билнкләрини јохламаг мәгсәдини күдәрсә, әввәлинчи гијмәт әдәбијјат фәнининә аид едилир.

Ифадә вә иншаларын мәзмунуна верилән гијмәтдә ашағыдакы кри-

Scanned with MOBILE SCANNER

теријалар әсас тутулур:

— иншанын мөвзуја вә мөвзудан ирәли кәлән әсас фикрә ујғунлуғу;

— мөвзунун ачылмасы дәрәчәси;

— фактик материалын дүзкүнлүјү;

— фикирләрин ифадәсиндә ардычыллығын көзләнилмәси.

Ифадә вә иншанын нитг тәртиби чәһәтдән гијмәтләндирилмәсиндә ашағыдакылар нәзәрә алыныр.

— шакирдин нитгинин лүғәт вә грамматик конструксијалар бахымындан рәнкарәнклији;

— ифадә вә иншанын үслубча ваһидлији вә нитг чәһәтдән ифадәлилији;

— нитг сәһвләринин мигдары.

Ифадә вә иншанын савадлылыг сәвијјәси онда јол верилән орфографик, дурғу ишарәләри вә грамматик сәһвләрин мигдарына көрә мүәјјән едилир.

Гејд:

1. Иншалары гијмәтләндирәркән, онларын мүстәгил јазылмасыны, композисија вә нитг чәһәтдән формалашдырылмасыны, онларда оријинал фикирләрин олмасыны мүтләг нәзәрә алмаг лазымдыр.

Гијмәт	Гијмәтләндирмәнин критеријалары	
	Мәзмун вә нитгә көрә	Савадлылыга көрә
«5»	1. Јазы ишинин мәзмуну мөвзуја там ујғундур. 2. Фактик сәһвләр јохдур. 3. Мәзмунун ифадәсиндә ардычыллыг көзләнилмишдир. 4. Јазы ишинин дили лүғәт вә грамматик конструксијаларла зәнкинлијинә көрә фәргләнир. 5. Мәтн ваһид үслубда јазылмышдыр вә кифајәт дәрәчәдә ифадәлидир. Јазы ишинда мәзмунла әлагәдар 1 сәһв вә 1—2 нитг гүсуру гијмәтә тә'сир көстәрмир.	Сәһвләрин һәдди: 1 орфографик вә ја 1 дурғу ишарәси сәһви вә ја 1 грамматик сәһв.
«4»	1. Јазы ишинин мәзмуну әсасән мөвзуја ујғундур, лакин мөвзудан бир гәдәр кәнара чыхылмышдыр. 2. Јазыда 1—2 кобуд олмајан фактик сәһвә јол верилмишдир. 3. Фикрин ифадәсиндә ардычыллығын көзләнилмәси бә'зи һалларда позулмушдур. 4. Јазы ишинин дили лүғәт вә грамматик конструксијалар бахымындан кифајәт дәрәчәдә рәнкарәнкдир. 5. Мәтн ваһид үслубда јазылмышдыр вә ифадәлилијинә көрә фәргләнир. Јазы ишиндә мәзмунла әлагәдар 2 сәһв вә 3—4 нитг гүсуру гијмәтә тә'сир көстәрмир.	Сәһвләрин һәдди: 2 орфографик вә 2 дурғу ишарәси, јахуд 1 орфографик 3 дурғу ишарәси, јахуд тәкчә 4 дурғу ишарәси сәһви, еләчә дә 2 грамматик сәһв.

Гијмәт	Гијмәтләндирмәнин критеријалары	
	Мәзмун вә нитгә көрә	Савадлылыга көрә
«3»	1. Мөвзудан хејли кәнара чыхылмышдыр. 2. Јазыда ән чоху 3—4 фактик сәһвә јол верилмишдир. 3. Фикрин ифадәсиндә ардычыллығын позулмасы һалларына јол верилмишдир. 4. Јазы ишинин дили лүғәт бахымындан касыб, синтактик конструксијалар бахымындан јекнәсәгдир. 5. Јазы ишиндә үслуб ваһидлији позулмушдур, ифадәлилик зәифдир. Јазы ишиндә мәзмунла әлагәдар ән чоху 4 сәһв вә 5 нитг гүсуру гијмәтә тә'сир көстәрмир.	Сәһвләрин һәдди: 4 орфографик вә 4 дурғу ишарәси; јахуд 3 орфографик вә 5 дурғу ишарәси, јахуд 2 орфографик вә 6 дурғу ишарәси, јахуд 1 орфографик вә 7 дурғу ишарәси, јахуд да тәкчә 8 дурғу ишарәси сәһви (IV синифдә 5 орфографик вә 4 дурғу ишарәси... еләчә дә 4 грамматик сәһв)
«2»	1. Јазы ишинин мәзмуну мөвзуја ујғун дејил. 2. Чохлу фактик сәһвләрә јол верилмишдир. 3. Јазы ишиндә ардычыллыг башдан-баша позулмушдур, иш плансыз шәкилдә јазылмышдыр; фикирләр арасында рабитә көзләнилмәмишдир. 4. Шакирдин лүғәт еһтијаты чох касыбдыр, фикирләр ејнитипли вә гыса чүмләләрлә ифадә олунмушдур. 5. Јазы ишиндә үслуб ваһидлији позулмушдур. Јазы ишиндә мәзмунла әлагәдар 6 сәһв вә 7 нитг гүсуру сон һәддир.	Сәһвләрин һәдди: 7 орфографик вә 7 дурғу ишарәси, јахуд 6 орфографик вә 8 дурғу ишарәси, јахуд 5 орфографик вә 9 дурғу ишарәси... сәһви; еләчә дә 7 грамматик сәһв.
«1»	Јазы ишиндә мәзмунла әлагәдар 6-дан артыг сәһвә вә 7-дән артыг нитг гүсуруна јол верилмишдир.	«2» гијмәт үчүн мүәјјән едилмиш һәдди кечдикдә.

Шакирд иншасында оријинал тәрздә сөјләнмиш фикирләр олдугда вә мөвзу илә сых әлагәләндирилдикдә, белә иншанын гијмәтини бир бал артырмаг олар.

2. Иншанын һәчми нәзәрдә тутулмуш тәхмини нормативдән бир јарым-ики дәфә бөјүк оларса, јазы ишинин икинчи (вә ја биринчи) гијмәтини бир бал артырмаг олар («5» гијмәтдән башга). Иншаја «5» гијмәтин верилмәсиндә онун һәчмчә бөјүклүјү нәзәрә алынмыр.

3. Әкәр иншада мөвзу ачылмамышса, һәтта онун башга көстәричиләри тә'минедичи олса да, белә јазы ишинин биринчи гијмәти (мәзмун вә нитг чәһәтинә көрә) мүсбәт ола билмәз.

4. «Имланын гијмәтләндирилмәси»

Scanned with MOBILE SCANNER

адлы бөлмәдә ејнитипли вә кобуд олмајан сәһвләрә, шакирд тәрәфиндән апарылан дүзәлишләрә, еләчә дә гијмәтләндирмәдә һесаба алынмајан сәһвләрә аид көстәришләр ифадә вә иншанын гијмәтләндирилмәсиндә дә әсас тутулур.

IV. Өјрәдичи јазыларын гијмәтләндирилмәси

Јохлама јазылара нисбәтән, өјрәдичи јазыларын (мүхтәлиф чалышмалар вә јохлама характери дашымајан имлаларын) гијмәтләндирилмәсинә даһа чидди јанашмаг тәләб олунур.

Өјрәдичи јазылары гијмәтләндирәркән ашағыдакылар нәзәрә алыныр:

1) иши јеринә јетирмәкдә шакирдин мүстәгиллији дәрәчәси; 2) тә'лимин мәрһәләси; 3) јазы ишинин һәчми; 4) јазынын ајдынлығы, сәлигәлилији, каллиграфик чәһәтдән дүзкүнлүјү.

Әкәр бурахылмасы еһтимал олунан сәһвләрә даир иш просесиндә әввәлчәдән хәбәрдарлыг едилмишсә, «5», «4» гијмәтләр сәһвсиз јазыја верилир. Белә һалда савад вә мәзмунуна көрә ејни сәвијјәдә олан јазыја «5», јохса «4» гијмәт вермәк мәсәләсини јазы ишини шакирдин нә дәрәчәдә сәлигәли, ајдын вә охунаглы хәтлә јеринә јетирилмәсинә көрә һәлл етмәк лазым көрүлүр.

Бачарыг вә вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәси мәгсәдилә күндән истәр синиф, истәрсә дә ев јазы ишләриндән әввәлинчиләри (биринчи вә икинчисини) мүәллим анчаг јохламагла кифајәтләниб, өз мүлаһизәсинә көрә, гијмәтләндирмәјә дә биләр.

Әввәлчәдән үзәриндә һазырлыг иши апарылмајан мүстәгил јазы ишләринин гијмәтләндирилмәсиндә ејни нөвлү вә ја бунлара јахын нөвлү јохлама јазыларын гијмәтләндирилмә нормаларына әсасланмаг төвсијә олунур.

V. Јекун гијмәтләринин верилмәси

Һәр рүбүн вә тәдрис илинин сонунда шакирдләрә јекун гијмәтләри верилир. Јухары синифләрдә јекун гијмәтләри һәр јарымилин сонунда верилир. Бу гијмәтләр ваһид вә үмумиләшдиричи шәкилдә мүәјјәнләшдирилмәклә шакирдин Азәрбајчан дилиндән һазырлығынын бүтүн саһәләринин, јә'ни нәзәри материалы мәнимсәмә дәрәчәсинин, мүвафиг бачарыглара нә дәрәчәдә јијәләнмәсини, нитгинин инкишафы сәвијјәсини, орфографија вә дурғу ишарәләри савадыны өзүндә әһатә етмәлидир.

Шакирдләрин јекун гијмәтләрини механики јолла, јә'ни орта ријази гијмәт чыхармаг јолу илә мүәјјәнләшдирмәк олмаз. Бу ишдә һәлледичи амил бүтүн көстәричиләр үзрә шакирдләрин фактик һазырлығыны мәһз гијмәтин верилмәси дөврүндә әсас тутмагдан ибарәт олмалыдыр. Лакин буну да унутмаг олмаз ки, бүтүн ил боју шакирдләрин тә'лимә чидди мүнасибәтләрини тә'мин етмәкдә онларын чари мүвәффәгијјәтләринин дә јекун гијмәтләринин мүәјјәнләшдирилмәсиндә нәзәрә алмаг вачибдир.

Јекун гијмәтләрини мүәјјәнләшдирәркән шакирдләрин орфографија, дурғу ишарәләри вә нитг вәрдишләринә верилән чари гијмәтләрә хүсуси үстүнлүк верилмәлидир. Буна көрә бүтүн рүб (ил) боју имла, ифадә вә инша јазыларын әксәријјәтиндән орфографија вә дурғу ишарәләри савадына көрә «2», «1» гијмәтләр алан шакирдләрин јекун гијмәти мүсбәт ола билмәз.

Јухары синифләрдә әдәбијјатдан апарылан мөвзулар үзрә иншаларын һәр ики гијмәти синиф журналында әдәбијјат фәннинә аид сәһифәјә көчүрүлүр (кәсир хәтти илә).

IV—VIII синифләрдә ушаглыгдан аиләдә талыш, тат, ләзки вә с. дилләрдә данышмаға адәт едән шакирдләрин јазы ишләрини гијмәтләндирәркән «5» гијмәт үчүн сәһвләрин норматив миғдары 1, дикәр гијмәтләр үчүн исә 2—3 ваһид артырыла биләр.

Тәләбә охучуларла көрүш

Мәктәб ислаһаты кәнч нәслин һәртәрәфли инкишафы, дүнјакөрүшүнүн формалашмасы үчүн маариф ишчиләри вә педагожи коллективләр гаршысында мүһүм вәзифәләр гојулмушдур. Бу вәзифәләри һәјата кечирмәкдән өтрү исә һеч шүбһәсиз ки, мүәллим һәртәрәфли билијә, педагожи усталыға, идеја-сијаси һазырлыға малик олмалыдыр.

Мүәллим кадрларынын бөјүк бир әксәријјәти Гырмызы Әмәк Бајрағы орденли Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институтунда һазырланыр. Бу гочаман тәдрис очағында һәр ил јүзләрлә јүксәк һазырлыглы кәнч оғлан вә гыз тәһсилини баша вуруб үмумтәһсил мәктәбләринә тә'јинат алыр. Буна көрә дә институт мәктәбләрлә даим сых әлагә сахлајыр.

Бу јахынларда филолокија факүлтәсинин тәләбәләри илә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси коллективинин көрүшүнүн кечирилмәси тәсадүфи дејилдир. Көрүшү филолокија факүлтәсинин деканы Билал Мурадов ачмышдыр. О демишдир:—«Азәрбајчан мәктәби» журналы вә она әлавә нәшр олунан мәчмуәләр тәләбәләрин—сабаһкы мүәллимләрин ән јахын көмәкчисидир. Онлар һәмин журнал вә мәчмуәләрдән лазымы елми-нәзәри, педагожи вә методик истигамәт алырлар. Тәләбәләримиз өз доғма педагожи мәтбуатларынын һәр бир нөмрәсини марагла изләјирләр. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин јарадычы коллективи илә тәләбәләримизин бугүнкү көрүшү дә белә бир марағын нәтичәсидир.

Көрүшдә институтун профессору Һәсән Балыјев, досент Ајдын Һачыјев Азәрбајчан дили вә әдәбијјатын тәдриси кејфијјәтинин јүксәлдилмәсиндә мәчмуәнин ролуну вә әһәмијјәтини гејд етдиләр, мәктәб ислаһаты илә әлагәдар арзу вә тәклифләрини билдирдиләр.

«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси редаксија һеј'әтинин үзвләриндән С. М. Киров адына АДУ-нун профессору Чамал Әһмәдов, республика ММТИ-нин методисти, педагожи елмләр намизәди Әфшан Рәһимова, һабелә Бакыдакы 9 нөмрәли мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими, методист мүәллим Зүмрүд Гурбанова мәчмуә илә әлагәдар тәләбәләрә—кәләчәк мүәллимләрә төвсијәләр вердиләр. «Азәрбајчан мәктәби» журналынын баш редактору З. Әлијева охучулары марагландыран суаллара чаваб верди.

З. Поладова.

Scanned with MOBILE SCANNER

Рус мәктәбләринин VI—X синифләриндә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы*

Нәзәрә алынмалыдыр ки, бу «планлашдырма» мүәллимләрә тәхмини бир нүмунә кими тәгдим олунур. Ондан һәр мүәллим өз синфинин һазырлыг сәвијјәсинә көрә лазыми дәјишикликләр апармагла да (саатларда, јазы ишинин нөвүндә вә с.) истифадә едә биләр.

VI синиф (70 саат)

I рүб — 19 саат

1) Кириш мүсаһибәси: «Сиз јај тә'тилинизи нечә кечирдиниз? мөвзусу үзрә. «Мәктәбә һәдијјә» мәтни: 2; 3; 4-чү чалышмалар үзәриндә иш—I с.
25 «Улјановскда Н. Нәримановун абидәси» мәтни; 9; 10; 12-чи чалышмалар үзәриндә иш—I с.
3) «Достларын сөһбәти» мәтни; 14, 15-чи чалышмалар үзәриндә иш—I с.
4) Фе'ли сифәт вә 16, 17, 10-чу чалышмалар үзәриндә иш—I с.
5) «Нефт» мәтни (әзбәр): 24, 26, 29, 30-чу чалышмалар үзәриндә иш —I с.
6) «Бөјүк һүтүтлар өлкәси» мәтни; 34,37,38-чи чалышмалар үзәриндә иш—I с.
7) «Алма бағы» мәтни; 40, 41 42-чи чалышмалар үзәриндә иш—I с.
8) Фе'ли бағлама вә она аид 43, 44, 45-чи чалышмалар үзәриндә иш —I с.
9) «Сәһәр кимнастикасы» мәтни; 46, 48, 49-чу чалышмалар үзәриндә иш—I с.
10) «Иличин тәбәссүмү» мәтни; 54, 55, 56-чы чалышмалар үзәриндә иш—I с.
11) 57, 58, 59, 60-чы чалышмалар үзәриндә иш—I с.
12) «Пајыз мејвәләри» (әзбәр): 62, 63, 65-чи чалышмалар үзәриндә иш—I с.
13) Јохлама јазы иши (имла) —I с.
14) «Шаирлә көрүш» мәтни, 67, 59, 72-чи чалышмалар үзәриндә иш — I с.
15) «Китабы севин» мәтни; 73, 75, 77, 80-чи чалышмалар үзәриндә иш—I с.
16) «Кенерал Һәзи Асланов» мәтни; 81, 82, 83, 84-чү чалышмалар үзәриндә иш—I с.
17) Зәрф вә 85, 86, 87, 88-чи чалышмалар —I с.
18) «Тәбиәти горујуруг» мәтни; 91 92-чи чалышмалар үзәриндә иш —I с.
19) 93, 94-чү чалышмалар үзәриндә иш вә тәкрар —I с.

II рүб — 16 саат

1) «Азәрбајчанын минерал сулары» мәтни; 97, 99, 100, 101-чи чалышмалар үзәриндә иш—I с.
2) «Сөһбәт» мәтни; 106, 108, 109-чу чалышмалар үзәриндә иш—I с.
3) «Азәрбајчанын горуглары» мәтни; 113, 114, 116-чы чалышмалар үзәриндә иш—I с.
4) «Ленин Смолнида» мәтни; 121, 123, 127-чи чалышмалар үзәриндә иш—I с.
5) «Сөһбәт» мәтни; 130, 132, 133, 135-чи чалышмалар үзәриндә иш—I с.
6) «Јер үзүндә ушаглар вар» (әзбәр), 139, 142, 143-чү чалышмалар үзәриндә иш—I с.
7) «Күр чајы» мәтни; 145, 146, 147-чи чалышмалар үзәриндә иш—I с.
8) «Ағ гызыл» мәтни; 151, 152, 153-чү чалышмалар үзәриндә иш— с. I.
9) Јохлама иши (суаллара чаваб) —I с.
10) «Сөһбәт» мәтни; 157, 159, 160-чы чалышмалар үзәриндә иш—I с.
11) 161, 162, 163, 165-чи чалышмалар үзәриндә иш—I с.
12) «Хәзәр дөшүнә» мәтни; 167, 172, 174-чү чалышмалар үзәриндә иш—I с.
13) «Ана јурдум» (әзбәр); 176, 177, 180, 182-чи чалышмалар үзәриндә иш—I с.
14) «Нефт дашлары» мәтни; 183, 185, 186-чы чалышмалар үзәриндә иш—I с.
15) «Сөһбәт» мәтни; 190, 195, 196-чы чалышмалар үзәриндә иш—I с.
16) Лүғәт үзәриндә иш вә рүбә јекун—I с.

III рүб — 20 саат

1) «Үмачилик» мәтни; 198, 200, 202-чи чалышмалар үзәриндә иш—I с.
2) «Ушаг бағчасы» (әзбәр); 206, 208, 210-чу чалышмалар үзәриндә иш—I с.
3) «Нар биткиси» мәтни; 212, 214, 216-чы чалышмалар үзәриндә иш—I с.
4) «Нафталан курорту» мәтни; 219, 121, 214-чү чалышмалар үзәриндә иш—I с.
5) «Хејирхаһлыг» мәтни; 226, 228, 131-чи чалышмалар үзәриндә иш—I с.
6) «Бизим бөјүк Вәтәнимиз» мәтни; 237, 238, 239-чу чалышмалар үзәриндә иш— I с.
7) «Одлар јурду» мәтни; 240, 241, 242-чи чалышмалар үзәриндә иш—I с.
8) «Кәнчлик шәһәри Сумгајыт» мәтни; 246, 248, 249, 250-чи чалышма үзәриндә иш—I с.
9) Гошма вә 243, 244, 245-чи чалышмалар үзәриндә иш—I с.
10) «Һәјачан сигналы» мәтни; 254, 255, 256-чы чалышмалар үзәриндә иш—I с.
11) Чалышма 257, 258, 259, 260—I с.
12) Јохлама јазы иши (имла)—I с.
13) «Республикамызын һејванлар алəми» мәтни; 263, 265, 267, 268-чи чалышмалар үзәриндә иш —I с.
14) «Сүлһүн кешијиндә» мәтни; 271, 272, 273-чү чалышмалар үзәриндә иш—I с.
15) Чалышма 274, 275, 276, 278—I с.
16) «Марса учачағам мән» (әзбәр) 280, 281-чи чалышмалар үзәриндә иш—I с.
17) Чалышма 283, 284, 285, 289 —I с.
18) «Мән сатычы олачағам» мәтни; 290, 291, 293, 294-чү чалышмалар үзәриндә иш—I с.
19) «Бизим меша сәрвәтимиз» мәтни; 299, 300, 301-чи чалышмалар үзәриндә иш—I с.
20) 302, 303-чү чалышмалар үзәриндә иш вә кечилмишләрин тәкрары—I с.

IV рүб — 16 саат

1) «Низами музеји» мәтни; 307, 309, 312-чи чалышмалар үзәриндә иш—I с.
2) «Баһар нәғмәси» (әзбәр); 314, 316, 317-чи чалышмалар үзәриндә иш—I с.
3) «Гардашлашмыш шәһәрләр» мәтни; 320, 321, 323, 324-чү чалышмалар үзәриндә иш—I с.
4) «Дәрман биткиләри» мәтни; 326, 327, 329, 332-чи чалышмалар үзәриндә иш—I
5) «Афтиә әминин ...» мәтни; 335, 336, 337, 340-чы чалышмалар үзәриндә иш—I с.
6) «Еһтијатлы гарышга» мәтни; 342, 344, 343-чү чалышмалар үзәриндә иш—I с.
7) Бағлајычылар вә она аид чалышмалар; 345, 346—I с.
8) «Бал арылары» мәтни; 353, 354, 357-чи чалышмалар үзәриндә иш—I с.
10) Јохлама иши (ифадә)—I с.
11) «Күчә һәрәкәти гајдалары» мәтни; 359, 360, 362, 366-чы чалышмалар үзәриндә иш—I с.
12) «Туралын сәһви» мәтни; 367 368-чи чалышмалар үзәриндә иш—I с.
13) Чалышмалар: 369, 370, 371—I с.
14) «Бир мәктубун севинчи» мәтни; 372, 373-чү чалышмалар үзәриндә иш—I с.

* Әввәли мәчмуәнин 1984-чү ил 2-чи нөмрәсиндә дәрч олунмушдур.

15) Чалышмалар: 374, 375, 376 —1 с
16) 377, 378, 379-чу чалышмалар үзәриндә иш вә рүбә јекун—1 с.

VII синиф (70 саат)

I рүб—19 саат

1) Кириш мүсаһибәси: «Сиз јај тә'тилинизи нечә кечирдиниз?» мөвзусу үзрә; «Азәрбајчан дили» (әзбәр); 1, 2-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
2) 3, 4, 5, 6-чы чалышмалар үзәриндә иш—1с.
3) «Вәтәнимиз» мәтни; 7, 10, 11, 12-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
4) «Севимли мүғәнни» мәтни; 13, 14-чү чалышмалар үзәриндә иш —1 с.
5) 15, 16, 17, 18, 19-чу чалышмалар үзәриндә иш—1с.
6) «Олег Кошевојун бағы» мәтни; 21, 23, 24-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
7) 26, 27, 28, 29-чу чалышмалар үзәриндә иш—1с.
8) «Пајыз» мәтни, 30, 32, 35, 37-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
9) «Мәним мүәллимләрим» (әзбәр); 38, 39, 40-чы чалышмалар үзәриндә иш—1с.
10) 43, 44-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
11) «Севил Газыјева кимдир?» мәтни; 47, 48-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
12) 49, 50, 51, 52-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
13) Јохлама иши (имла)—1с.
14) «Сөһбәт» мәтни; 54, 57, 59-чу чалышмалар үзәриндә иш—1с.
15) «Саша Чекалин» мәтни; 63, 64, 65, 68-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
16) «Һәзи Асланов» мәтни; 69, 72-чи чалышмалар үзәриндә иш —1с.
17) 73, 74, 75-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
18) «Әзәмәтли абидә» мәтни; 76, 77, 78-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
19) Синифдәнхарич оху вә тәкрар —1с.

II рүб—16 саат.

1) 79, 80, 81, 82-чи чалышмалар үзәриндә иш——1с.
2) «Ики јолдаш» мәтни; 83, 84-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
3) 85, 86, 87-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
4) Јохлама иши (ифадә)—1с.
5) «Нәриман Нәриманов» һаггында хатирәләр» мәтни; 91, 92-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
6) «Нађа Курченко» мәтни; 93, 94, 96-чы чалышмалар үзәриндә иш—1с.
7) 97, 98, 99, 100-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
8) «Бакынын ишыглары» (әзбәр), 101, 102, 103-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
9) 104, 105, 106, 107-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
10) «Үзејир мүәллим» мәтни; 109, 110-чу чалышмалар үзәриндә иш—1с.
11) 111, 112, 113-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
12) «Нөвбәдәјәм, аначан!» мәтни; 114, 116-чы чалышмалар үзәриндә иш—1с.
13) 118, 119, 120, 121-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
14) «Бизим фәхримиз»; 123, 125, 128-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
15) «Гачаг Нәби» мәтни; 129, 131, 132-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
16) 133, 134, 135, 136-чы чалышмалар үзәриндә иш вә тәкрар—1с.

III рүб—20 саат.

1) «Унудулмаз көрүш» мәтни, 138, 143, 147-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
2) «Икид партизан мәтни; 148, 150, 152-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
3) 155, 156, 157, 158-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
4) «Шанлы Совет ордусу» мәтни; 160-чы чалышма үзәриндә иш —1с.
5) 161, 163, 164, 165-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
6) Јохлама иши (ифадә)—1с.
7) «Нафталан» мәтни; 166, 168-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
8) 169, 171, 172, 174-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.

9) «Академик Мустафа Топчубашов» мәтни; 176, 179, 180-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
10) 181, 182, 183-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
11) «Көзәлләрин горујанлар» мәтни; 184, 187, 188-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
12) 189, 190-чы чалышмалар үзәриндә иш—1с.
13) «Сәһәр-сәһәр» (әзбәр); 191, 193, 194-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
14) 195, 196, 197, 199-чу чалышмалар үзәриндә иш—1с.
15) Өјрәдичи инша: «Мәним севимли анам» (вә ја башга мүнасиб мөвзу)—1 с.
16) «Даг јолу» мәтни вә 200, 201, 203-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
17) 204, 205, 206, 207-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
18) «Сададик вә тәвазөкарлыг көзәл сифәтдир» мәтни; 208, 209, 211-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
19) 213, 214, 215-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
20) «Чаваншир» мәтни; 216, 217, 218-чи чалышмалар үзәриндә иш вә тәкрар—1с.

IV рүб—16 саат.

1) «Севимли бајрам» мәтни; 219, 220, 224-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
2) «Кәндимиз» (әзбәр), 225, 229, 230, 231-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
3) «Гәләбә бајрағы» мәтни; 233, 234-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
4) 236, 237, 238-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
5) «Мәним анам» мәтни; 239, 241, 243-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
6) «Һеч ким унудулмур» мәтни; лүғәт үзәриндә иш—1с.
7) 249, 250, 251, 252-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
8) Јохлама иши (имла)—1с.
9) «Арзу» мәтни; 254, 257, 258-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
10) «Достларым» мәтни; 260, 261, 263, 264-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
11) «Кој-көл» мәтни: 265, 266, 267-чи чалышмалар үзәриндә иш —1с.
12) «Севимли пешә һансыдыр» мәтни; 270, 271, 272, 273-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
13) «Сөјүд көлкәси» мәтни; 275, 276, 277-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
14) «Шәһәр вә кәндимиз көзәлләшир» мәтни; лүғәт үзәриндә иш—1с.
15) 278, 279, 280, 281-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
16) Грамматик тәһлил (морфоложи)—1с.

VIII синиф (70 саат)

I рүб—19 саат.

1) Кириш мүсаһибәси: «Сиз јај тә'тилинизи нечә кечирдиниз?» мөвзусу үзрә; «Илк күн» мәтни вә 7, 8, 9-чу чалышмалар үзәриндә иш—1с.
2) «Бөјүк Вәтәнимиз» мәтни вә 10, 13, 14-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
3) 18, 21, 23, 25-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
4) «Јолда» мәтни; 28, 29, 30-чу чалышмалар үзәриндә иш—1с.
5) 31, 32, 33-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
6) «Һәр охујан Молла Пәнаһ олмаз» мәтни; 35, 36, 37, 38-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
40, 42, 43, 44-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
8) «Разлив көлү јахынлығында» мәтни; 45, 46, 50, 51-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
9) 52, 63, 55, 56-чы чалышмалар үзәриндә иш—1с.
10) Грамматик тәһлил (синтактик)—1с.
11) «Бөјүк Октјабр Сосиалист ингилабы» мәтни; 60, 61, 62-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 с.
12) 64, 66, 67, 69-чу чалышмалар үзәриндә иш—1с.
13) Јохлама иши (имла)—1с.
14) «Бакы комиссарлары» мәтни; 71, 72, 73-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.

Scanned with MOBILE SCANNER

15) «Биз он беш гардашыг» (әзбәр): 75, 76, 78-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
16) 79, 80, 81-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
17) «Мәһсәти Кәнчәви» мәтни; 82, 83-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
18) «Халгларын пәнаһы» мәтни; 84, 85, 86-чы чалышмалар үзәриндә иш—1с.
19) Чалышма 87, «Ленин» мәтнинин мәзмуну вә лүғәт үзәриндә иш—1 с.

II рүб—16 саат.

1) «Рус гардашыма» мәтни, 88, 89, 90-чы чалышмалар үзәриндә иш—1с.
2) 91, 92-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
3) «В. И. Ленин бир чох харичи дил билирди» мәтни; 94, 95, 97-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 с.
4) 99, 101, 102, 103-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
5) «Һәбибә» мәтни; 104, 106, 107-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
6) Чалышма 108; «Шаир» мәтни; лүғәт үзәриндә иш—1с.
7) Јохлама иши (ифадә)—1с.
8) «Низами Кәнчәви» мәтни; 109, 110, 111-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
9) 112, 113, 114, 115-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
10) «Илләр кечсә дә» мәтни; 116, 117, 118-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
11) 119, 120, 121-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
2) «Нәсими» мәтни; 122, 124, 125-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
13) 126, 127-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
14) «Гугу гушу» мәтни; 129, 130, 131-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
15) 132, 134-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
16) Лүғәт үзәриндә иш вә кечилмишләрин тәкрары—1с.

III рүб—20 саат.

1) «Сүлһүн дајағы» (әзбәр), 135, 136, 137-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
2) 138, 139, 140-чы чалышмалар үзәриндә иш—1с.
3) «Бакы бизим фәхримиздир» мәтни; 141, 142, 143, 144-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
4) 145, 147, 148, 149-чу чалышмалар үзәриндә иш—1с.
5) Фүзули вә «Лејли вә Мәчнун» поемасынын гыса мәзмуну; лүғәт үзәриндә иш—1с.
6) 152, 153, 154, 155-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
7) «Космоса јол» мәтни; 157, 158, 159-чу чалышмалар үзәриндә иш—1с.
8) 161, 162, 164, 165-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
9) Јохлама иши («Мәним арзум») —1с.
10) «Севимли Нахчыванып» (әзбәр), 168, 169, 170-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
11) Чалышма 171; «Нахчыван» (әзбәр), лүғәт үзәриндә иш—1с.
12) «28 Апрел» мәтни; 172, 174-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
13) 175, 176, 177, 179-чу чалышмалар үзәриндә иш—1с.
14) «Сәрчәләр» мәтни; 181-чи чалышма үзәриндә иш—1с.
15) 182, 183, 185, 189-чу чалышмалар үзәриндә иш—1с.
16) «Аловлу ингилабчы» мәтни; 190, 191, 194-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
17) 197, 198, 199-чу чалышмалар үзәриндә иш—1с.
18) «Инсан адлары» мәтни; 200, 201, 202, 204-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
19) «Капитанын оғлу» мәтнин мәзмуну вә 206, 208, 210, 214-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
20) «9 Мај» мәтнинин мәзмуну вә 220, 222, 226-чы чалышмалар үзәриндә иш—1с.

IV рүб—16 саат,

1) «Чејран баласы» мәтни, 227, 229, 232-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
2) «Ше'р дејилми?» (әзбәр); 234, 236, 241-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.

3) «Чәза» мәтни; 241, 243, 246-чы чалышмалар үзәриндә иш—1с.
4) «Охутмурам, әл чәкин!» (әзбәр); чәтин сөзләрин изаһы, 247, 249, 252-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
5) «Шәкил» мәтни; 258, 260, 263-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
6) «Кәнч гвардијачы Әли Дадашов» мәтни; 264, 269, 271-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 с.
7) «Имәчилик» мәтни; 273, 276, 279-чу чалышмалар үзәриндә иш—1 с
8) «Сән вә мән» (әзбәр); 280, 282, 284-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
9) «Кәнч комбајнчы» мәтни; 286, 287, 289-чу чалышмалар үзәриндә иш—1с.
10) Јохлама иши (имла)—1с.
11) «Халгымызын гәһрәман оғлу» мәтни; 297, 299, 300-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
12) «Рәссамын достлугу» мәтни; 301, 303, 304, 305-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
13) «Тонкинин маһнысы» мәтни; 310, 311, 314, 317-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
14) «Мән Бакыдаңам» мәтни; 320, 322, 323, 326-чы чалышмалар үзәриндә иш—1с.
15) «Дәрсдә» мәтни; 328, 330, 331, 332-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.
16) «Гардашымын гыраты» мәтни, 333, 340, 342-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.

X синиф (70 саат)

I рүб —19 саат.

1) Кириш мусаһибәси: «Сиз јај тә'тилинизи неча кечирдиниз?» мөвзусу үзрә; «Азәрбајчан дили» мәтни,—1с.
2) 1, 2, 3, 4-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
3) 6, 7, 10, 11, 13-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
4) Мәммәд Сәид Ордубади һаггында мә'луматла танышлыг. «Сержант Иванов адына көрпәләр еви» һекајәсинин мәзмуну үзәриндә иш вә чәтин сөзләрин изаһы—2с.
5) Синтактик тәһлил, 4-чү чалышманын материаллары әсасында—1с.
6) Абдулла Шаиг һаггында мә'луматла танышлыг; «Бостанчы» һекајәсинин мәзмуну үзәриндә иш—2с.
7) «Мәктуб јетишмәди» әсәринин мәзмуну вә лүғәт үзәриндә иш.
8) Јохлама иши (әмәк мөвзусунда)—1с.
9) Чәфәр Чаббарлы һаггында мә'луматла танышлыг; «Севил» пјесинин мәзмуну үзәриндә иш вә чәтин сөзләрин изаһы—2с.
10) «Дилара» һекајәсинин мәзмуну вә лүғәт үзәриндә иш—1с.
11) Сүлејман Рәһимов һаггындакы мә'луматла танышлыг; «Меһман» повестиндән бир парча—1 с.
12) «Ата вә оғул» әсәринин мәзмуну үзәриндә иш—1с.
13) Әли Вәлијев һаггындакы мә'луматла танышлыг; «Күлшән» әсәринин мәзмуну үзәриндә иш—2с.
14) «Зөһрә» һекајәсинин мәзмуну үзәриндә иш—1с.

II рүб—16 саат.

1) Сәмәд Вурғун һаггындакы мә'луматла танышлыг; «Партијамыздыр» ше'ри (әзбәр); лүғәт үзәриндә иш—2с.
2) «Шаир, нә тез гочалдын сән!» ше'ри (әзбәр); лүғәт үзәриндә иш—1с.
3) Сүлејман Рүстәм һаггындакы материалла танышлыг; «Дуз-чөрәк» ше'ри вә лүғәт үзәриндә иш—2с.
4) «Азәрбајчана кәлсин» (әзбәр); лүғәт үзәриндә иш—1с.
мәзмуну үзәриндә иш—1с.
5) «Ана вә почтаљон» ше'ринин мәзмуну үзәриндә иш—1 с.
6) Мәммәд Раһим һаггындакы мә'луматла танышлыг; «Ленинград көјләриндә» әсәринин (поемадан парча) мәзмуну үзәриндә иш—2с.
7) Јохлама иши (имла)—1с

Scanned with PDF MOBILE SCANNER

8) Мир Чәлал һаггындакы мә'луматла танышлыг; «Ичлас гүсуру» һекајәсинин мәзмуну үзәриндә иш—1с.
9) «Сәфәр» һекајәсинин мәзмуну үзәриндә иш—1с.
10) Микајыл Мүшфиг һаггындакы мә'луматла танышлыг; «Һәјат севкиси» ше'ри (әзбәр)—2с.
11) «Торпаг» ше'ри вә лүғәт үзәриндә иш—1с.
12) Меһди Һүсејн һаггында мә'луматла танышлыг; «Дәниз гәһрәманы» һекајәсинин мәзмуну үзәриндә иш—2с.

III рүб—20 саат

1) Рәсул Рза һаггындакы мә'луматла танышлыг; «Доғма, әзиз партија» ше'ри—2с.
2) «Ленин» поемасындан бир парча (әзбәр)—2с.
3) Сабит Рәһман һаггындакы мә'луматла танышлыг; «Јени ил маһнысы» һекајәсинин мәзмуну үзәриндә иш—2с.
4) Мирзә Ибраһимов һаггындакы мә'луматла танышлыг; «Шаирин јадикары» һекајәсинин мәзмуну үзәриндә иш—2с.
5) «Пәри хала вә Ленин» һекајәсинин мәзмуну үзәриндә иш—2с.
6) Јохлама иши (ифадә)—1с.
7) Мирвари Дилбази һаггындакы мә'луматла танышлыг; «Әмәкдир мәним адым»ше'ри (әзбәр) —2с.
8) «Мәрдлик» ше'ри (әзбәр)—1с.
9) Грамматик тәһлил (чүмлә үзвләринә көрә)—1с.
10 Әнвәр Мәммәдханлы һаггындакы мә'луматла танышлыг; «Буз һејкәл» һекајәси, 2, 3, 4, 5-чи чалышмалар үзәриндә иш—2с.
11) Өјрәдичи инша: «Мәним доғма республикам»—1с.
12) Чалышма 9. «Вәтән» мәтнин мәзмуну үзәриндә иш—2с.

IV рүб—16 саат.

1) Илјас Әфәндијев һаггындакы мә'луматла танышлыг; «Јасәмән ағачы» һекајәсинин мәзмуну үзәриндә иш—1с.
2) «Чејран оху» һекајәсинин мәзмуну үзәриндә иш—1с.
3) Гылман Илкин һаггындакы мә'луматла танышлыг; «Һәдијјә» һекајәсинин мәзмуну вә 3, 4, 5-чи чалышмалар үзәриндә иш—2с.
4) «Јашар» һекајәсинин мәзмуну үзәриндә иш—1с.
5) Нәби Хәзри һаггында мә'луматла танышлыг; «Зирвә булуду» ше'ри (әзбәр)—1с.
6) Исмајыл Шыхлы һаггындакы мә'луматла танышлыг; «Көрч суларында» һекајәсинин мәзмуну үзәриндә иш—1с.
7) Јохлама иши (имла)—1с.
8) «Ајрылан јоллар» әсәринин (романындан бир парча) мәзмуну үзәриндә иш—1с.
9) Бәхтијар Ваһабзадә һаггындакы мә'луматла танышлыг; «Садә адамлар» ше'ри (әзбәр)—1с.
10) «26-лар» ше'ри—1с.
11) Балаш Азәроғлу һағындакы мә'луматла танышлыг; «Ана» ше'ри—1с.
12) «Бакы нур ичиндәдир» ше'ри (әзбәр)—1с.
13) Азәрбајчан дилиндән кечилмишләрин тәкрары; фонетикаја вә лексикаја аид 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9-чу чалышмалар үзәриндә иш —1 с.
14) Морфолокијаја аид 10, 11, 12, 13,14-чү чалышмалар үзәриндә иш—1с.
15) Синтаксисә аид 15, 16, 17, 18-чи чалышмалар үзәриндә иш—1с.

Баш редактор: Зәһра ӘЛИЈЕВА.
Редактор: Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ.
Редаксија һеј'әти: Ә. Абдуллајев, А. Бабајев, А. Гурбанов, Ә. Әлијев, Р. Абдуллајев, Ч. Әһмәдов, Ш. Микајылов, Б. Нәбијев, Ә. Рәһимова, А. Тәһмасиб.
Техники редактор вә корректор: Н. МӘММӘДОВ.

Јығылмаға верилмиш: 11.03.85. Чапа имзаланмыш. 18.07.85. Кағыз форматы 70×108¹/₁₆=2,5 кағыз вәрәги. Кағыз тип. № 2. Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чап үсулу. 4,5 физики чап вәрәги. 6,1 шәрти чап вәрәги. 6,1 мүәллиф вәрәги.
ФГ 20394 Сифариш 3168. Тираж 14.121.

Редаксијанын үнваны: 370000, Бакы шәһәри, Низами күчәси, 58.
Телефонлар: 93-13-45, 32-37-33.

Бакы шәһәри, Азәрбајчан КП МК-нын «Коммунист» нәшријјаты.
Scanned with MOBILE SCANNER